

ГРОМАДЯНСЬКІ ПРОТЕСТИ В КОНТЕКСТІ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ *

Сергій Пролєєв
(Інститут філософії НАНУ)

Громадянський протест: сутність, процес, процедура

Не буду робити великої доповіді із заявленої теми, лише означу головні питання, відповіді на які хотілося б отримати в процесі нашої роботи. Таких головних питань, як на мене, три.

Перше можна сформулювати таким чином: чим є громадянський протест у структурі та практиці державного урядування? Таке формулювання може когось здивувати. Адже узвичаєне уявлення полягає в тому, що державу розуміють як щось особнє, окремий інститут. Щодо нього публіка — це щось зовнішнє, за межами державних інститутів — люди, що ходять вулицями й чогось там хочуть. Це глибоко хибний погляд. Він глибоко суперечить суті демократичної держави, в якій сувереном влади є народ, громадянська спільнота. Відповідно до модерної політико-правової парадигми, виходячи з класичного принципу народу як суверена влади, акції та маніфестації громадянської спільноти є прямими актами народовладдя, себто державницькими діями. Їх можна назвати діями державовстановлювальними та державотворчими.

Навпаки, в системі державного демократичного урядування різноманітні державники та урядовці,

© Є. БИСТРИЦЬКИЙ,
І. БЕКЕШКІНА,
О. БЛІЙ,
Є. ГОЛОВАХА,
Й. ЗІСЕЛЬС,
Р. КОБЕЦЬ,
О. ПАНИЧ,
С. ПРОЛЕЄВ,
О. РИБАЧУК,
М. СВИСТОВИЧ,
І. СЕМІВОЛОС,
Л. СИТНІЧЕНКО,
Є. СОБОЛЄВ,
В. ФЕСЕНКО,
М. ЧАПЛИГА,
Я. ЮРЧИШИН,
2018

* Київ, Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, 2 лютого 2018 року. Круглий стіл проведено за сприяння Міжнародного фонду «Відродження»

яких зазвичай — знов-таки хибно — іменують владою, є лише виконавцями влади, її функціонерами, а не її утримувачами й, тим паче, не її власниками.

Їхня функція суто службова, тоді як громадянська спільнота і є справжнім носієм влади, її володарем. Ми як громадяни і є влада. Це відбиває й відома потрійна модерна формула сутності держави: держава народу, волею народу, задля (інтересів) народу. Все інше — від лукавого і є спотворенням народовладдя.

У світлі цього всі громадські маніфестації мають характер безпосереднього народовладдя. Маніфестації можуть мати як позитивний, так і негативний характер — у вигляді протестів. Отже, громадянські протести постають як державницькі акції, якими коригуються дії функціонерів, що порушують свої обов'язки, діють неналежним чином. Коли функціонери щось не те роблять, виходять за межі своїх повноважень, не відповідають очікуванням розпорядника влади, яким є народ, різні форми маніфестацій, зокрема протести, застерігають функціонерів від неправильних — зрештою антинародних — дій.

В обґрунтуванні державницького сенсу протестів пошлюся й на класичне право народу на повстання проти функціонерів держави, що зловживають владою. Формулювання цього права зазвичай пов'язують з іменем Лока, але зауважу, що воно являє собою загальник всієї теорії суспільного договору, а відтак — всіх конституційних устроїв. Навіть у Гобса, який найбільшою мірою відчужував владу на користь суверена у вигляді монарха, знаходимо це «право на повстання».

Відтак, голос громадськості, голос протесту — це не голос, який окликає державу ззовні. Це голос не прохача, а господаря: він звернений до менеджера, який щось не те робить. З цього випливає, що сутністю громадянського протесту є безпосереднє здійснення народовладдя, до якого всі державні інституції мають виявляти вищий рівень чутливості та уваги. До речі, у п'ятій статті Конституції України зазначено — цитую: «Народ здійснює владу безпосередньо *і через* органи державної влади та органи місцевого самоврядування» (курсив мій. — С.П.).

Отже, за своєю суттю громадські протести — граничною формою яких є народне повстання — є державницькими, державотворчими діями прямого народовладдя, якими коригується робота державних функціонерів. Однак мало з'ясувати співвідношення держави і громадянських протестів за суттю. Навздогін постає не менш важливе питання.

Тож друге ключове питання — це *питання про громадянський протест як процес*. Мало визначити сутність феномену, треба з'ясувати, як відбувається громадянський протест, яким є наповнення його як процесу. Складність цього питання пов'язана з низкою чинників. Зазначу кілька з них, щоб ми відчули, що це дійсно вельми непросте річ.

Чинник перший — це велика розмаїтість форм громадянського протесту. Є якісь узвичаєні форми, в яких сприймається громадянський протест.

Однак насправді ці форми дуже різні. Це можуть бути індивідуальні протести: наприклад, індивідуальний пікет або незгода якогось офіцера виконувати злочинний наказ. Протести можуть бути і більш багаточисельними, аж до масових протестів на кшталт Майдану чи волонтерського руху. Останній, як на мене, теж має відчутний присмак громадянського протесту, оскільки компенсує безпорадність і фіаско армії як соціального та державного інституту.

Тут постає другий чинник: явна та імпліцитна форми протесту. Не завжди протест є відкритою публічною маніфестацією. Скажімо, коли прокурор чи, наприклад, науковець чинить спротив корупційному середовищу і вчиняє чесно, — це, по суті, протестна акція, але вона зовсім не оголошується як протест. Відтак, коли ми говоримо про протест, то маємо враховувати ці різні режими його здійснення — латентні та явні, масові та індивідуальні тощо.

Чинник третій, який визначає протест, — це міра його автентичності. Адже протест може бути достеменним, але може бути й спотвореним, симулятивним. Одна річ — коли є правдивий громадянський протест, коли він виражає громадську позицію. Інша річ — коли протест перероджується на політтехнологію, на певний фейк. Він фактично стає способом здобуття влади і, відповідно, вираження колективного егоїзму чи партійних інтересів. Натомість громадська маніфестація спрямована на досягнення загального блага. Це зовсім інша річ.

Ще один — четвертий — чинник стосується самої держави в цьому процесі. Коли ми кажемо «держава», то начебто позначаємо щось стале, щось визначене. Але якщо звертатися, скажімо, до української ситуації (хоча проблематика протесту — це, звичайно, не лише українська ситуація), то тут постає відкрите питання щодо природи нинішньої української держави: якою мірою вона є квазідержавою, якою мірою дійсно виконує функції держави або є просто знаряддям узурпації влади та власності з боку корпорації можновладців.

І, нарешті, третє головне питання: *чим є громадянський протест як процедура?* Існує невіддільне право громадян на протест, однак зрозуміло, що здійснюватися він має в правовому полі, тобто законним чином. Тут виникає безліч колізій, зокрема, через те, що правочинність протесту і його відповідність конкретній нормі закону — це не завжди тотожні речі. Законодавство, особливо в авторитарних режимах, може бути встановлене у такий спосіб, що фактично внеможливіє громадянський протест. Відтак тут виникає колізія права і позитивного закону.

Насамкінець хочу завершити таким застереженням. Справді, екстремальною формою громадського протесту є повстання, на яке народ теж має законне право. Однак навіть повстання — це не останнє слово громадян в оскарженні дій можновладців. За межами, так би мовити, конструктивного протесту, постає *неконтрольована реакція люті й ненависті*, яка теж може виникати у суспільстві за певних граничних умов. Як на мене, українська ситуація стоїть на межі подібної реакції, що додає нашому обговоренню гострої актуальності.

Євген Бистрицький
(Інститут філософії НАНУ, модератор дискусії)

Типологія протестів у демократичному суспільстві

Дозволю собі на правах модератора заторкнути ті питання, які ми попередньо планували обговорити на цьому круглому столі. Так, справді, центром теми протестів є дилема стосунків між державою і громадянами, громадянським суспільством. Стосунків, які у певний момент перестають задовольняти групи громадян персонально, а отже, входять у суперечність із колективним інтересом тієї чи тієї групи людей. Я буду говорити саме про масові протести, як ми їх зараз спостерігаємо у нашому повсякденні, і лише матиму на увазі, що в основі кожного автентичного протесту, безумовно, має бути індивідуальне переживання зазначеної вище суперечності. Так, ми бачимо і окремих протестувальників, які кидають персональний виклик державній системі або її окремим інституціям, утім, допоки такий виклик не стає достатньо масовим, ми, як це роблять у переважній більшості випадків і представники держави, абстрагуватимемось тут від явища індивідуальних протестних дій. Так само я спробую відрізнити такі масові протести від події революції, яка також живиться протестною дією, але тому і зветься революцією, що змінює систему влади, яку масові протести лише намагаються змінити на краще, але не зруйнувати заради встановлення нової.

Якщо ми сконцентруємося на окресленому таким чином розумінні протесту, виникають прості запитання. Скажімо, після Майдану ми можемо вважати, що живемо в умовах демократії, демократичної державної системи. У принципі, ми бачимо, що у нас дозволені протести, протести відбуваються з певним опором з боку влади, але стан протестного руху в країні такий, що дає нам право говорити про протест як внутрішню форму демократії, народовладдя. Демократія толерує протест. Щоправда, демократія як система управління великою спільнотою, в якій самі люди вільно обирають власних очільників, не збігається з державою. Остання, насамперед, є унормованою системою інституцій, що мають усталені процедури управління суспільством. Протест, натомість, зазвичай спрямований на зміну правил, норм, процедур функціонування влади, навіть якщо він спрямований проти її персональних представників, очільників. Тому влада за визначенням не може толерувати протести, що ми бачимо на кожному кроці — від намагання перешкодити вільним зібранням захарашенням території оголошеного протесту до поліцейського насилля задля припинення чи руйнації протестних дій. Саме в дилемі «демократія—державна», демократичної толерації протесту як прояву волі частини громадян, з одного боку, та намагання держави зберегти усталеність і стабільність закріплених інституцій і норм управління громадянами — з іншого, і виникає найголовніше питання щодо суті протесту.

Воно формулюється — не лише мною — як проблема *справжності, конструктивності*, тобто *автентичності* протесту проти його *штучності, неконструктивності, неавтентичності*. Вже на поверхні видно, що справжній

протест — це протест, який іде від власного, автентичного бажання людей змінити ті державні порядки, які не влаштовують їх, що визначає стихійну мету протесту. Автентичний протест — це такий, що його мотивація збігається з масовим розумінням громадянами таких загальних речей, як добробут, суспільна справедливість, розподіл благ, доступ до правди, правосуддя тощо. Отже, автентичний протест — це така колективна дія, яка керується визначальним розумінням з боку громадян протиріччя, яке виникло у їхніх стосунках з державою, та потребою у зміні стосунків «держава—громадянин» у такий спосіб, щоб саме розуміння людьми належного способу життя у суспільстві збігалося з нормативними основами та правилами такого життя. Можливо, тут було б краще сказати про «природну» мотивацію автентичного протесту, а саме — про те, що справжній протест не можна вигадати, хоча можна каталізувати, підштовхнути й очолити. Такий протест важко передбачити, оскільки він має стихійну ситуативну природу, *спонтанну природу*, хоча може бути спровокований та спрямований штучно на цілі когось з істеблішменту. Все це ми бачили у процесі ситуативного розгортання протестів на Майдані, а також в інших теперішніх протестах.

Протест може бути лише маскованим під автентичний, лише переживатися як природна потреба у змінах, хоча насправді бути ідеологічно підготованим та викликаним зацікавленими представниками впливових груп населення — від політиків до представників великого й середнього бізнесу. Ми бачимо багато прикладів популістської ідеології, яка фактично готує ґрунт для такого типу протестів невдоволення — аж до більшовицького перевороту. Такий протест може бути несправедливим, спрямованим проти досягнутого рівня суспільної справедливості, а отже, таким, що руйнує самі засади демократичності.

Для того, щоб розібратися в такій підміні цінностей протесту, варто говорити про протест в термінах його конструктивності і неконструктивності. Ми будемо називати конструктивним протест, який відкриває, сказати б, державотворчі можливості демократії, перетворюючи їх у позитивні зміни норм, правил і процедур — самих державних інституцій. Конструктивні, автентичні протести відкривають такі можливості, які за умов інституціалізації дають певний приріст демократизації держави. Наприклад, результати протестів, які щойно відбулися й дали приріст: закон про антикорупційний суд (я не беру до уваги спротив очільників держави його проходженню), а також закон про обмеження депутатських повноважень. Відповідно, неконструктивними є протести, що суперечать таким прогресивним змінам. Вони часто-густо збігаються з «неприродними», штучними протестами, які робляться і створюються цілеспрямовано, «під заказ», шляхом «скупки тушок» протестувальників. Таким, наприклад, був «тарифний Майдан» пенсіонерів біля банку, проплачених відомими постатями.

Протест і комунікація — ще одна тема, яку я хотів би порушити. Зазвичай ми говоримо: треба, щоб протест був конструктивним, щоб він пропонував

автентичні зміни. Якщо він конструктивний, ми сподіваємося на те, що називається критичним мисленням. Критичне мислення — це не просто анархічне відкидання чогось — це завжди пропонування якогось позитиву. Втім, протест має один вимір, який не зводиться до раціональності, й надто — до критичного, відповідального мислення: він обов'язково емоційний, позаяк і тому, що він масовий. Критичне мислення завжди призупиняє емоції, а в разі радикалізації протестів — перетворює емоції на суспільні відчуття. Наперед виходять загальні відчуття й міркування про вічні і «безконечні» речі — справедливість, загальне благо, благо нації тощо.

Я нагадаю, можливо, відому в цій аудиторії суперечку між Вальтером Беньяміном та Бертольдом Брехтом щодо саме цього: як мистецька вигадка, мистецька «неправда» здатна радикалізувати настрої її споживачів. Щось подібне ми можемо бачити фактично в усіх типах протесту — спонтанних та штучних: переживання не лише негідності ось цієї норми чи конкретного стану речей, а несправедливості всього державного режиму та намагання зміни всієї системи. Неунікнений емоційний вимір протесту, його, якщо завгодно, естетика і етика масової дії (ось чому протести часто супроводжуються перформансами та етичною оцінкою представників влади) супроводжують радикалізацію протесту.

Зазначені типи й виміри протестних рухів відбиваються у *комунікації протесту*. Дія, випадок протесту, як ми бачимо, розташовується між двома полюсами — раціоналізацією причини та чинників і висловленням настроїв, емоцій у гаслах протесту. У комунікативному плані протест завжди спрямований не лише на зміну функціонування стосунків «держава—громадянин». Він спрямований на зміну усталеного символічного порядку речей. Протести спрацьовують і замість соціальних ліфтів, підіймаючи на політичну поверхню нові символічні постаті «народних лідерів», нових політиків. Протести роблять оприлюдненими речі та приховані вади державного управління, що їх представники влади оповивають таїною, а залежні ЗМІ залишають на маргінесі громадської думки, як-от було із незручним для істеблшменту змістом е-декларацій. Протести підривають наявний символічний порядок імен політичних авторитетів. Протести, у цьому розумінні, змінюють саме розуміння суспільства про себе.

Мій виступ не був би завершеним, якби я не сказав про *антипротести*. Вони також можуть бути автентичними чи штучними, неконструктивними і конструктивними. Втім, якщо узагальнювати їхню роль у демократичних суспільствах, я б тяжів до розуміння їхнього значення як охоронницького й радше негативного. Ця характеристика антипротестів напрошується як наслідок запропонованого бачення громадянського протесту як невіддільного виміру суспільства, що рухається шляхом демократичних реформ.

Тут виникає інша дилема: наскільки такий «реформістський» захист протестних рухів виправданий в умовах зовнішньої агресії, інтервенції та війни, яку ми переживаємо і ведемо зараз. Моя відповідь, яку я висловлюю у соціальних мережах та ЗМІ, така: те, що працює на зміцнення демократії,

працює на зміцнення демократичної держави, зміцнює і здатність її до опору агресорові.

Ігор Семиволос (Центр близькосхідних досліджень): У мене є і питання, і доповнення до сказаного. Як ми відрізняємо протести від конфліктів? За великим рахунком, те, що ми називаємо протестом, є конфліктом. Протест є проявом конфлікту, коли конфлікт виходить на поверхню та стає видимим для його учасників. Якщо дивитися на протест як на прояв конфлікту, то в будь-якому протесті є групи інтересів, які реалізують свої інтереси через цей протест. Відповідно, якщо ми так ставимося до цього і виходимо з інституційного підходу до протестів, то ми маємо підходити до них як до конфліктів, до трансформації конфліктів. І тоді поставлене питання розкладається абсолютно іншим чином.

Питання ж таке: чи погоджуєтеся Ви з тим, що протести є просто проявом реально існуючих у суспільстві конфліктів і, відповідно, ставитися до них треба виходячи з принципів трансформації?

Євген Бистрицький: Я би сказав так: конфлікт — це суперечність у стані нерозв'язаності. Якщо йдеться про конфлікт як стан відкритого протистояння людей, боротьби чи війни, якщо не брати до уваги розуміння конфлікту як суперечки ідей чи суперечливості психологічних станів, то поки є конфлікт як такий — він не розв'язаний. Натомість протест має часові межі і має те чи те суспільно-політичне розв'язання. Я намагався обійти це через поняття конструктивності, автентичності чи несправжності протесту, тобто через розрізнення справжнього, дійсного протесту і протесту штучного.

Євген Головаха (Інститут соціології НАНУ): А чи є критерії конструктивності? Наприклад, для мене те, чого я хочу, є конструктивним, а те, що мені не подобається, — то деструктивно.

Ігор Семиволос: Уявімо, що є група інтересів, яка хоче реалізувати свій інтерес. Вона виходить на вулицю й блокує дорогу. З точки зору суспільного інтересу, це — проти суспільного інтересу. Але ж ця група людей вирішує своє питання всупереч нашому, тобто суспільному інтересу. Задовольнивши свій інтерес, ця група звільнила дорогу. Отже, конфлікт нібито вирішений. Що це — конструктивний чи неконструктивний конфлікт і протест?

Євген Бистрицький: Коли протест входить у політику та змінює політичні правила (законодавство тощо) — це конструктивний протест. Несправжній, неавтентичний протест — такий, у якому бажання людей виходити на протест підтримується масовими грошовими подачками та, як заведено, супроводжується пропагандою популістських гасел. Громадяни, які без «матеріального» поштовху не вийшли б на протест, вмотивовуються організаторами, що переслідують власні політичні чи бізнесові цілі. Український приклад — це «тарифний Майдан» осені 2016 року, що використовував ведених «акціонерів». Водночас запропоноване розрізнення не слід сприймати як абсолютне, тобто треба брати до уваги, що істина або штучність протесту можуть виявитися лише згодом. Так, штучно створений

протест може трансформуватися у справжній рух людей, які обстоюють свої інтереси та права. А протест, який починався як автентичний, може стати інструментом в руках окремих політиків, партій чи груп впливу. Взагалі будь-який протест відбиває настрої та інтереси лише певної групи людей, не відбиваючи інтересів інших груп населення, і тому може вступати в конфлікт як з окремими групами громадян, так і з загальнодержавним інтересом. Прикладом є особлива категорія цілком штучного антипротесту, що набула міжнародно вживаного означення «тітушки».

Сергій Пролєєв: Я додам до виступу Євгена Бистрицького певну ремарку щодо конфлікту. Постановка питання у нас сьогодні така: «держава і громадянський протест». Ми маємо завжди пам'ятати про, умовно кажучи, відносини власника і менеджера. Тобто, фактично, протест — це вимога підзвітності. Це не конфлікт рівнозначних величин, бо держава перебуває у службовому становищі щодо громадянської спільноти. Це перше. По-друге, в цьому сенсі протест радше упереджує конфлікт, запобігає конфлікту. Це форма застереження, а ще не явного конфлікту.

Що ж до конструктивності й самої природи *громадського* протесту, то не кожен протест, навіть масовий, ми можемо кваліфікувати як громадянський протест. Давайте згадаємо Аристотеля та його ідею спільного чи загального блага. Коли протест керується ідеєю спільного чи загального блага, тоді він є насправду громадським протестом — хоч хто був його виконавцем — одна особа чи весь народ. На відміну від ситуації, коли протест керується особистим інтересом та зацікавленістю, тобто особистою користю чи колективним егоїзмом, він не є громадським протестом.

Михайло Чаплига (представник Уповноваженого ВР з прав людини): Я хотів би заперечити тезу про те, що протест може бути конструктивним чи неконструктивним. Протест — якщо це протест — завжди емоційний, і він завжди *неконструктивний*. Якщо він є конструктивним, то через те, що він заганняється в якісь конструктивні рамки, наприклад, мирного зібрання. Протест — це форма мирного зібрання. Щодо виразу «право на протест», який сьогодні тут звучав, то маю заперечити: немає такого права, як «право на протест» — є тільки право на мирне зібрання.

Сергій Пролєєв: Якщо є право на повстання, то тим паче є право на протест.

Михайло Чаплига: Ми живемо в рамках міжнародних угод, та «права на протест» я ніде не зустрічав, і «права на повстання» теж — є тільки право на мирне зібрання. Якщо ж говорити про іншу форму протесту, про страйк, от це — чиста форма протесту, конструктивного протесту. Але природа страйку як форми протесту відрізняється від природи права на мирне зібрання. Отже, до чого я веду: якщо ми вживаємо слово «протест», то, як мені здається, це апіорі емоційна, не загнана в певні рамки форма. У протесті говорить біль, а біль не буває конструктивним. Якщо ж мова йде про пропозицію якогось поступу — наприклад, «треба прийняти закон» або «пропоную

якесь рішення», тобто коли є якась логіка, то це — мирне зібрання, те, що я назвав би адвокацією, чи, можливо, масовою адвокацією. Вважаю, слід розділяти ці дві речі.

Стосовно права на безпосереднє здійснення влади, безпосереднє народовладдя, про яке тут було сказано, з цим я також не погоджуюся. Зараз є багато випадків, та до нас [до офісу омбудсмена] приходять дуже багато скарг, коли утворюються якісь громади, які кажуть, що вони здійснюють народовладдя, і намагаються підмінити собою органи місцевого самоврядування. Ми роз'яснюємо: якщо ми говоримо з точки зору держави (і це є у Конституції), єдиним, хто може говорити від імені усієї держави, є тільки орган влади або сама держава. Відтак, у безпосередньому розумінні Конституції, здійснення прямого народовладдя — це виключно референдум, коли всі можуть висловити свій протест, тобто здійснити пряме народовладдя без делегування цього права, наприклад, мені або комусь з органів влади.

Якщо ж я, говорячи про народовладдя, вийшов собі десь у Черкасах або навіть ми зібралися всі разом та вимагаємо щось від місцевої влади, або ми здійснюємо своє народовладдя шляхом натискання кнопок замість депутатів, то ми (чи будь-хто, хто робить це від імені громадської організації чи партії), завжди представлятимемо виключно частинку громадськості, адже жодна громадська організація чи партія не може говорити від імені усього суспільства. Це була б уже узурпація — узурпація з боку громадських організацій чи якихось інших утворень. Тому, повторю, коли ми говоримо про пряме народовладдя, єдиний спосіб його здійснення — це референдум. Спроби здійснення народовладдя або чинення тиску з боку громадських організацій — це підміна понять, адже ті, хто за своєю природою представляє собою частину суспільства, не можуть підмінити собою тих, хто говорить від імені усієї держави.

Єгор Соболєв (Народний депутат України): Мені здається, пан Сергій поставив дуже влучне запитання про відносини між протестом і самою ідеєю держави. Я думаю, що багато з нас погодяться з тим, що ми свою державу лише творимо — якщо говорити англійською, це був би час *present continuous*. Цей процес поки що не завершений. І один з викликів на цьому шляху пов'язаний з тим, що багато хто з громадян ухиляється від участі в організації спільного життя, від прийняття спільних правил. «Я не піду голосувати, мене не цікавить, які закони прийняті, я буду жити поза цим» — це аполітична позиція *ἰδιώτης*, ідіотів — якщо за Аристотелем.

Я думаю, що це — один із найбільших викликів для України, який руйнує ідею держави як суспільного договору її громадян. І тому немає нічого природнішого, ніж протест як форма навчання громадянина. Коли вкладники банку «Михайлівський» виходять (безсумнівно, за свій приватний інтерес) на протест, вони вчаться висловлювати свою позицію, вчаться зустрічатися з іншими позиціями, адже Національний банк каже їм: «Я не надрукую вам гроші», та інші громадяни додають: «Це нечесно, ми не маємо

переживати підвищення цін або сплачувати більше податків, щоб ви отримали свої вклади». І це є природна школа демократії.

Тому я б не розрізняв різні види протестів та не робив би їхньої ієрархії. Все це протести – від референдуму, який є найвищою формою волевиявлення громадян, до маленького вчинку судді мариупольського суду, який каже прокурору: «Ні, я не погоджуюся з тим, що цей доброволець становить суспільну небезпеку, та вважаю, що Ви вигадуєте аргументи на ходу».

Тому я з повагою ставлюся до будь-яких протестів, включно з тими, що є суто егоїстичними. Також я з повагою ставлюся до антипротестів, адже вони змушують людей замислюватися про природу протестів. Навпаки, я боюся, коли протестів немає, адже це означає, що немає громадської позиції. Оце дійсно — один з найстрашніших станів суспільства, бо він призводить до згаданої тут реакції люти, неготовності щось чути, насильства. Це веде до таких форм, як, наприклад, Гайдамачина. Тому, я вважаю, ми маємо вітати кожного, хто малює, навіть в особистих цілях, плакат «Дайте мені 100 євро» і виходить на вулицю — бо він насправді бере участь у надзвичайно важливому процесі державотворення.

Ігор Семиволос

Конфліктологія: про можливості упередження протесту як конфлікту

Я згоден з тим, що наше суспільство стає складнішим, і його складність конфліктує з нашим доволі спрощеним уявленням про світ. Складність, щонайперше, постає через те, що кількість груп інтересів, які хочуть отримати доступ до ресурсів, постійно зростає. Зрештою, хіба розширення доступу різних груп населення до ресурсів не було однією з причин Революції Гідності? Саме монополізація влади та ресурсів Януковичем призвела до того, що попередня соціальна угода, якої дотримувався український політичний клас, була знищена. На сьогодні ми маємо справу з утвердженням нового соціального порядку, який лише формується і який передбачає, передусім, утвердження нових правил гри — писаних і неписаних — всередині політичного класу. Ці правила, передусім, спрямовані на досягнення компромісних рішень заради збереження ним своїх панівних позицій та гарантування максимально широкого доступу до ресурсів різних груп інтересів. І ті процеси, які ми спостерігаємо зараз, конструктивні чи неконструктивні, такі, що несуть суспільне благо або навпаки, переважно спрямовані на отримання такого доступу.

Наведу приклад, який пояснить мою тезу. Одна громадська організація, що переймається питаннями переміщених осіб, перебуває у перманентному конфлікті із низкою державних органів. Члени цієї організації спираються на власне розуміння суспільного блага, і їхні вимоги категоричні. Втім, коли ми разом з ними розібрали їхні вимоги з точки зору аналізу конфліктів, стало зрозумілим, що вони представляють групу інтересів і зацікавлені у

збільшенні доступу до ресурсів для своєї групи. Обговорення допомогло членам цієї організації, оскільки вони зрозуміли, як діяти ефективніше, не витрачаючи ресурсів на конфлікти.

Я думаю, в цьому сенсі, важливим було б долучення конфліктології як науки до списку питань нинішнього обговорення, зокрема розуміючи, що конфлікти є нормальним проявом розвитку. Справді, проблема полягає в тому, що ми бачимо конфлікт лише тоді, коли вже виникає відкритий протест. Наше завдання за допомогою моніторингу виявити конфлікти на прихованій стадії, коли вони ще не стали насильницькими і не вилилися на вулиці у протестних акціях.

Володимир Фесенко
(Центр прикладних політичних досліджень «Пента»)

Як реалізувати демократичні підходи у протестному русі

Спочатку репліка на те, що сказав Єгор Соболев. Що мене хвилює, коли хтось висловлює таку позицію щодо протестів, — це захоплення самою формою протесту, коли протест може стати способом життя та самореалізації. Одна річ, коли протест є засобом розв'язання проблеми, інша річ, коли протест стає самоціллю і способом життя. Психологічно деякі люди до цього схильні. Проблема в тому, щоб уникнути цього захоплення. Тут як із голодуванням, і політики це знають: легко увійти в голодування, але важко з нього вийти. Отак і з протестами: легко увійти в протест, важко вийти з нього. Іноді виникає стихійне збурення або є серйозний привід для незадоволення чи, як сказав Михайло Чаплига, з'являється біль, який штовхає людину на протест. Але як потім вийти з протесту, зокрема вийти на конструктивні рішення?

У зв'язку з цим я звертаю увагу ще на одну проблему. Одна з головних функцій демократії — узгодження, акомодация інтересів. А в чому проблема протесту? Протест дуже часто, в більшості випадків — це вимога, майже ультимативна, і, одночасно, неготовність, відсутність готовності до компромісу. Саме це лякає мене з точки зору реалізації демократичних підходів у протестному русі.

Є також два питання, на які у мене, чесно кажучи, немає чіткої та однозначної відповіді, та я хотів би почути думки колег, зокрема і передусім філософів, з цього приводу. Щонайперше, це проблема ефективності протесту, або, як я це називаю, дилема ефективності протесту. В наших умовах що більш масовим, що більш гострим є протест, то він ефективніший. Якщо у нас не палять шин або не ломляться у двері — хто зверне увагу на такий протест? На жаль, з різних причин, об'єктивних і суб'єктивних, ми дійшли до такої ситуації, коли суто мирний протест, навіть масовий, може не викликати реакції влади, його можуть просто ігнорувати. Але, якщо протест стає занадто гострим, то чи залишається він в рамках демократичних правил і форм? Такий протест може навіть стати загрозою для демократії як такої.

І друге ключове питання — виклик радикалізації протесту. Активізація протестного руху з високою вірогідністю веде до його радикалізації, та історичний досвід, зокрема наш власний, на жаль, це підтверджує. Цей рік ми відзначаємо сторіччя нашої національної революції, подій 1918 року в Україні. В той час послідовно проявлялася радикалізація політичного руху. Якщо згадаємо події 1905 чи 1917 років у Росії — та ж сама тенденція. Майже залізна закономірність. Активізація протестного руху неминуче призводить до його радикалізації, особливо коли і влада цьому сприяє, не йде на пошук конструктивних компромісів.

Звідси ще одне питання: хто і як може визначити червоні лінії та утримати протест в конструктивних формах або стримати його від переходу в насильницькі форми, які не мають нічого спільного з демократією?

Олексій Панч (філософ, перекладач, громадській діяч): В мене запитання до пана Михайла Чаплиги: як розрізнити протест і адвокацію? Бо з того, що я згадую, випливає, що ці речі, як правило, сполучаються. Коли студенти під Стелою скандують: «Підпиши», — це водночас і адвокація підписання Угоди, і протест проти намірів її не підписувати. Коли відбувається акція з підписання закону про «безвіз» — це водночас адвокація цього законодавства і протест проти бездіяльності Верховної Ради. Чи не є кожна акція і адвокацією, і протестом водночас?

Михайло Чаплига
Лікування протесту як болі та емоцій

Я би все ж таки сказав, що не існує комбінованих форм протесту. Протест в чистій формі — це біль. Біль не є конструктивним. Він лише сигналізує про наявність проблеми. Коли хтось виходить і скандує: «Підпиши!», то це лише одна з форм на межі болю. Нехай на межі, але це конструктив. Це вимога, конкретна вимога — просто форма цієї вимоги може бути голосною, тихою, письмовою, усною чи якоюсь іншою. Якщо ж ми говоримо про чистий протест як термін, то це завжди суто біль. Протест завжди виходить із внутрішнього. У своїй суті він завжди індивідуальний і егоїстичний. Сума індивідуальних, внутрішніх, егоїстичних протестів народжує загальний емоційний протест.

Коли ж ми говоримо про перехід до конструктиву, про масову адвокацію — це те, що не є індивідуальним і не є егоїстичним; це суспільне. А коли настає суспільне, я маю думати про щось, що не є лише моїм, а й суспільним. Протест — індивідуальний, егоїстичний, болячий, емоціональний, коли ж ми переходимо до конструктиву, то конструктив вбиває біль. Це вже ліки, а не анальгін, що притупляє біль. І тоді ми переходимо до чогось більшого. Лишаються групи індивідів, яким болить, і вони продовжують жити у цьому егоїзмі протесту. Проте з'являються інші групи, які хочуть запропонувати лікування — не егоїстичне, а вже суспільне. Тоді постає внутрішній

конфлікт між тими, хто хоче суспільного блага, а не тільки дбає про себе, й тими, хто залишається у своєму егоїстичному болі.

Єгор Соболев

Протест як виклик державотворення

Я з власного досвіду знаю: до радикалізації протесту призводить виключно відсутність прогресу. Якщо протестувальники бачать, що поряд з ними є ще три протилежних інтереси, та відбуваються спроби відшукати таке рішення, щоб досягти узгодження усіх чотирьох інтересів разом з їхніми, я у ста відсотках випадків прогноую падіння протестної активності.

Так, завжди можуть бути люди, які скажуть: «Ми підемо до кінця, і навіть якщо кінець буде досягнутий, ми залишимося в цьому наметі». Такі є. Але 99% людей залишають протест, коли вони бачать досягнення результату. І навпаки. Я з багатьох прикладів знаю, що спроба просити протестувальників, що не досягли результату, потерпіти призводить до радикалізації протесту. Зараз в таборі на Грушевського є люди, які кажуть: «Наше мирне стояння нічого не дає. У нас є навички снайперства. Ми маємо їх використати». Я цитую, без жартів. Ми докладаємо великих зусиль, щоби відповісти: «Ні, це не рішення, це глухий кут, це прірва. Так ми не зможемо узгодити інтереси та, навпаки, можемо знищити ті паростки держави, які вже є».

Єдиний спосіб зменшити емоції, збільшити рацію протесту — це показати людям, що мета досягається, інтереси починають узгоджуватися. І тут ми приходимо до другої головної біди або виклику — неготовності посадовців як менеджерів зібрати разом всі сторони протесту, водночас не стаючи однією зі сторін, не думаючи: «А скільки сотень мільйонів доларів я втрачу внаслідок того, що задовольню ту чи іншу вимогу» — і узгоджувати ці інтереси. Це друга проблема нашого державотворення: ті, хто має бути менеджерами, відчують себе господарями, які заперечують право будь-кого прийти й висловити будь-яку вимогу, якщо вона зачіпає їхнє збагачення.

Ігор Семиволос

Протест і можливості досягнення компромісу

Хочу зазначити ще одну річ: нам треба вчитися культури переговорів. Це те, чого в нашому суспільстві практично немає. Можливість укладати компромісне рішення — цього нас не вчили. Нас завжди вчили: або все, або нічого. Це така собі «гра з нульовою сумою». В цьому контексті постає питання: які переговори з учасниками протестів можуть бути конструктивними, а які — ні?

Коли йдеться про предмет переговорів, який може бути кількісно розподілений серед сторін, наприклад, про певні ресурси, в цій ситуації з протестувальниками можна домовитися. Якщо йдеться про те, що розділити

неможливо — а це й суверенітет, і держава, і багато інших речей — тут не можна досягти ніяких переговорних компромісів. Якщо під загрозою опиняється суверенітет держави, якщо протест, фактично, існує заради протесту і спрямований проти інститутів держави як таких, то вести переговори дуже важко, практично неможливо з точки зору досягнення того компромісу, тобто соціального миру, якого всі ми прагнемо.

Олексій Панич

Справедливість як питання протесту

У переліку питань, запропонованих для обговорення, є такий рядок: «Цінності і протест. Справедливість як питання протесту». Саме це питання наболіло для мене вже не один рік, і мені хотілося б висловитися з цього приводу. Протест завжди, хай би яким він був, є протестом проти несправедливості. Адже якщо ситуація оцінюється як справедлива, вона ніколи не викликає бажання протестувати. Проте я майже ніколи не стикався з тим, щоб, оголошуючи щось несправедливим, хтось уточнював, що розуміється під справедливістю і за якими критеріями встановлюється, що справедливо, а що ні.

Наведу простий приклад. Пару днів тому ми збиралися у Фонді «Відродження», і Тимофій Милованов у своєму виступі сказав, що приватизація 1990-х років була несправедливою. Він кілька разів сказав: «це було несправедливо», «було допущено кричущу несправедливість». Якби регламент того зібрання передбачав запитання, я б неодмінно взяв мікрофон і спитав: «Власне, що Ви, пане Тимофію, розумієте під справедливістю?» Я допитувався про це у багатьох людей, які кажуть те саме. З одним навіть посварився, бо він сказав: «Це було несправедливо, бо олігархи вкрали заводи і фабрики в народ». Гарзд, але з цього випливає, що справедливим був політичний і економічний устрій СРСР, де проголошувалася «загальнонародна власність на засоби виробництва». Якщо ця власність справді в людей була, і це було справедливо, то приватизація 1990-х була несправедливою. Я в цієї людини питаю: «Тож ви прихований соціаліст?» А вона на мене образилася. Особисто я взагалі не вважаю, що це було несправедливим. Згадаймо, що ваучерна приватизація дала можливість людям справді стати співвласниками своїх виробництв у найпростішій формі: фактично, стати рантьє. Ви пам'ятаєте, на що це перетворилося. Тоді все вилилося в анекдот про людину на прийомі у проктолога: «Лікарю, подивіться, чи правильно я вклав свій ваучер». І все. Власність фактично валялася без господаря й дісталася тим, хто за тих умов був спроможний стати управителем. Вони стали поганими управителями, але кращих не було. Це сумна історія. Але де несправедливість?

Я вважаю, що це не було несправедливим, але ця моя заява теж голослівна. Щоб вона не була голослівною, треба повернутися до «прочистки» поняття справедливості. І по допомогу в цьому нам слід звертатися не до Ролза (я можу окремо пояснити, чому, але зараз просто відійду від нього), а

до Аристотеля, в якого, якщо звернутися до «Політики» (дякую пану Сергію Пролєєву, що він із цього почав), є чудова формула: «Суспільне благо — це справедливість, тобто спільна користь. Вважають, що справедливість — це загальна рівність (...) але ж справедливість — це “що” і “кому”...» (тут абсолютно фантастичний російський переклад, який замість оригіналу видає якусь химеру), «...і вважають, що рівним має бути рівне. *Що таке рівність* і що таке нерівність — це (...) складність, і це політична філософія».

Отже, (1) справедливість — це «спільна користь», (2) справедливість пов'язана з розподілом, це «кому що», і (3) вважають, що «рівним має бути (себто, має діставатися) рівне». Але чи є люди рівними? Вони водночас і є, і не є рівними! Вони рівні як громадяни, рівні як фізичні особи, проте нерівні за здібностями, нерівні за походженням, статками, вміннями тощо. Тому суспільство, яке ставиться до всіх і в усьому як до рівних, є несправедливим! Такі суспільства (це практикували ще стародавні греки) видатних людей, які явно перевершували інших, засуджували на вигнання. Ця процедура називалася остракізмом. Аристотель каже: якщо таких людей виганяють, з ними вчиняють несправедливо, але якщо до них ставитись як в усьому рівних з рештою, це також несправедливо. Коли йдеться про людей, які є видатними, які перевершують інших, виявляється несправедливим визнати їх «гідними рівного», але так само несправедливо визнати їх в усьому видатнішими за інших, і також несправедливо вигнати їх зі спільноти. Хоча насправді трапляється і перше, і друге, і третє. Тому, як каже Аристотель, «рівні в одному» не мусять бути рівними в усьому, і так само нерівні в одному не мусять бути нерівними в усьому. Ось чому суспільство, яке ставиться до своїх членів як в усьому рівних, несправедливе.

Проте суспільство, яке ставиться до своїх членів як в усьому нерівних, теж несправедливе. І відповідно, ми маємо два критерії справедливості, які є взаємонесумісними і постійно конфліктують один з одним. Один критерій справедливості — це «рівним рівне». Інший — «нерівним нерівне». В суспільстві дуже мало таких сфер, де можна однозначно сказати, яким критерієм слід користуватися. У професійному спорті діє критерій «нерівним нерівне» (нагороджують не всіх, а лише найкращих, тобто переможців). Виборче право — це «рівним рівне» (кожен з виборців має один голос). Але в абсолютній більшості ситуацій ми змушені застосовувати обидва критерії одночасно. Зарплатня керівника телерадіокомпанії і радіоінженера може бути рівною? Ні. А наскільки вона має бути нерівною: у п'ять, у десять, у двадцять разів? Де тут оптимальна межа нерівності? Тобто, ми весь час балансуємо між цими двома критеріями. Ми не можемо відмовитися ні від одного, ні від іншого.

Тепер повернімося до протестів. Коли ми доходимо до протестів, тут, як правило, панує суто егалітарне розуміння справедливості й повністю відкидається елітарне або меритократичне розуміння. Тут тільки — «рівним рівне». І з того Аристотелевого комплексу, який я назвав (справливість — це спільна

користь, і це розподіл, і не лише речей, але й прав та обов'язків, і справедливість передбачає врівноважування двох суперечливих критеріїв справедливості) — зі всього цього в наших протестах зазвичай залишається тільки травмований соціалізмом принцип «несправедливо, коли в одного більше, а в іншого менше». «Отнять и поделить», за Шариковим. І це дає надзвичайно родючий ґрунт для різного роду маніпуляцій. Я не буду нагадувати, яких саме маніпуляцій — це добре відомо. Але, на мою думку, тут є дві головні небезпеки.

По-перше, така радикалізація боротьби за егалітарну справедливість повністю відкидає процедурний момент. А процедурний момент дуже важливий, бо і принцип «рівним рівне», і принцип «нерівним нерівне» є більш справедливими, коли застосовуються за загальною процедурою, і менш справедливими, коли застосовуються *ad hoc* — індивідуально, на підставі індивідуальних стосунків. Коли ми хочемо просто «геть олігархів!», тобто піддати їх ostracismу, як стародавні греки, це надзвичайно несправедливо, насамперед тому, що про зміну процедур (вдосконалення законів) тут не йдеться, а йдеться лише про конкретних осіб, яких хочеться «розкулачити». Протести, які у нас виникають, — це, як правило, протести не процедурного характеру, а протести *ad hoc* — проти такого-то конкретного рішення і за інше конкретне рішення.

Другий небезпечний момент, на чому я закінчую, — такі радикальні протести, які обстоюють егалітарну справедливість, поглинають і розчиняють у собі конструктивніші протести, які мають більш локальний характер. Конкретний приклад — протестна акція коаліції громадських рухів восени минулого року, яка була поглинена ширшою протестною акцією під провідом Михайла Саакашвілі і від того втратила весь конструктив, який був замислений на початку. Я розумію, що Єгор Соболев із цим не погодиться. Я готовий до полеміки, але це моя позиція.

Ярослав Юрчишин
(*Transparency International Україна*)

Практичні небезпеки протестів

Добре, що питання протестів піднімається на такому рівні узагальнення, який дає можливість проговорити тему практичної небезпеки. Насправді протест, як було сказано, — це певний передкінцевий стан. Якщо не враховувати революцію, це чи не остання можливість людей чи людини достукатися до влади, яка її, на думку людини, не чує.

Що ми маємо зараз? Ми маємо два рівнобічні процеси. Перший — це маргіналізація протесту, тобто де-факто створення квазіпротестів, які ми дуже толерантно називаємо «антипротестами», чи ще якихось протестів. Їх дуже важко розрізнити, але дуже часто вони створюються не з якоюсь позитивною метою, просто як реакція на щось. Величезна проблема полягає в тому, що тут ми уникаємо попередніх етапів, які можуть сприяти пошуку певного компромісу. Ми уникаємо переговорів, ми уникаємо адвокації тощо.

Як людина, що тривалий час працювала в адвокатації, я насправді вважаю, що протести — це не адвокатація, протести — це крик душі. Коли, умовно кажучи, нічого не працює, ми йдемо на протест. Якщо адвокатація починається з протесту, це означає, що ми апіорі не готові адвокатувати; ми бачимо контрагентів, але не бачимо людей чи інституцій поза ними. Ми апіорі кажемо: «Ми з ними не домовляємося, ми виходимо на вулицю». І тільки тоді, коли контрагенти почують нашу єдино правильну думку, ми готові з ними домовлятися. Це не протест, це диктат.

Це величезна проблема, тому що у суспільстві, яке не має довіри — а в Радянському Союзі було зроблено все, щоб знищити довіру між акторами — у суспільстві, яке не навчено комунікувати, зловживання протестом призводить лише до одного — до його маргіналізації. Коли люди будуть говорити, мовляв, ми працювали снайперськими двійками, протестувати вже не варто, варто стріляти. І так ми втратимо те, що маємо. Я шалено поважаю тих людей, які знаходять у собі сили, дуже часто в повному розчаруванні, виходити на протест, підтримувати його в рамках протесту, а не фейку чи маргіналізації, чи спектаклю. Якщо нам не важливо, щоб нас почули, нам важливо, щоб нас побачили — і в результаті ми матимемо контрреакцію у вигляді тих самих «Нацдружин». Якщо протести, умовно кажучи, не можна контролювати, то витворимо силу, яка і це робитиме замість нас. Не будемо протиставляти цьому поліцію як інституцію, що є надто слабкою та не здатна це робити. Ми створимо квазідержавне утворення, яке згодом матиме всі шанси поглинути державу.

Тому я говорив про маргіналізацію протесту, про надуживання протесту і про гіперболізацію протесту. Протест — фактично кінцевий перед революцією механізм. І, якщо порівнювати протести, вони повинні мати ціну. В державі, яка не має відповідних інституцій, яка не може гарантувати безпеку, протест стає, скажімо так, безкоштовним. Бо насправді протестувальники, перекиваючи дороги, очікують, що реакції не буде. Тому дуже часто доводиться навіть провокувати контрреакцію. І це дуже небезпечно.

Суспільне життя небезпечне, особливо в країні, де ті, хто має відповідати за безпеку, граються в електоральний цикл. Тому в даному разі дуже важливо порівнювати реальний протест з протестом, скажімо так, рукотворним. Коли протестували студенти, питання ставилося про життя, здоров'я і, фактично, виживання. Що було потрібним для того, щоб увійти в протест (дуже гарно це описує пан Мирослав Маринович), коли не всі були готові входити до нього? Чому? Тому що ціна була великою. Справа в тому, що у нас протест маргіналізується. Так, для когось це ризик і виклик, але для когось це фейк, особливо для молодшого покоління — тих, хто не застав протестів часів Радянського Союзу, тієї де-факто справжньої революції. Поки що не до кінця досліджений початок «студентського Майдану», коли значна частина тих, хто підтримував цей Майдан, вийшла туди на хвилі емоцій та лише після застосування сили зрозуміла, наскільки все серйозно.

Для нас, громадських активістів, це дуже складне питання. Критично важливим є визначення меж: що є протест, а що — імітація протесту. З певними чітко політичними, не суспільними гаслами. Бо відповідно до цього, власне, і визначатиметься можливість використання цієї крайньої форми для державотворення. Чи вона впливає на державотворення або ж це є зловживанням з елементами державоруйнування? Межа дуже тонка. Тому я завжди кажу про тих, хто зараз на вулиці, з повагою до них, до їхніх цілей, бо вони справді дуже часто несуть корисні речі. Утім, ця межа настільки тонка й настільки невловима, що цим користуються переважно не ті, хто протест починає. І в цьому є величезна проблема. Дуже дякую, вибачте за емоційний виступ.

Олег Рибачук
(політик, громадський діяч)
Держава, адвокація і протест

Мій виступ природно продовжує два попередні. Останній рік я фактично провів в адвокаційному турі. Ми об'їхали всю Україну, десь близько ста міст, — це вісім місяців безперервної адвокації та політичних консультацій. Однією з центральних тем обговорень, що ми організували, був рівний доступ до політики. Ми запитували у всіх ключових гравців: «Що, на Вашу думку, заважає рівному доступу до політики? Якими б Ви хотіли бачити виборчі правила? Якою має бути виборча система?» Питали про це місцевих політиків, бізнесменів, студентів — усі більшість активні спільноти. Зі свого боку ми тільки фіксували їхні позиції. Ми ставили питання: «Народ — носій влади. Як так сталося, що в Україні за 26 років носій влади не отримав тих виборчих правил, за якими він хотів би обирати свою владу? Ким регулюється доступ до політики? Чому в нас завжди усе підлаштовується під виборчу кампанію?»

І знаєте, що здивувало особисто мене? Те, що незалежно від ідеологічних речей українці добре розуміють, що не може бути ніяких мажоритарників. Адже в нас є низка міфів, згідно з якими мажоритарник представляє інтереси людей. Я вам абсолютно відповідально кажу, що представництво має бути партійним, і якщо в нашій області лише один округ, хай ми будемо визначатися, які кандидати від партії гідні його представляти. Люди можуть не говорити буквально, що це пропорційна система з відкритими списками, але вони досить точно розуміють: мажоритарник — цілком відірваний. Наприклад, у Харківській області мажоритарники — це 12 із 14 депутатів, тобто більше за 80%. Далі, коли ми все це проговорюємо — якою має бути політична реклама, що треба мати професійних членів виборчих комісій, треба змінити ЦВК, змінити виборчі правила — люди розуміють, що треба зробити, щоб мати справедливий, рівніший доступ до політики. Бо зараз він «абсолютно спокоєн».

Ми збрали всю отриману інформацію спочатку в зелену книгу проблем, а потім у білу книгу рішень. І те, що пропонували українці, фактично збіглося з двома законопроектами, які лежали у Верховній Раді майже чотири

роки. Так, вони лежали чотири роки, але їх ніхто не збирався чіпати. І тут ми зрештою підходимо до теми «адвокація і протест».

Майже на кожній зустрічі мене питали: «Добре, ми тут усі погоджуємось, але вони там ніколи за це не проголосують. Що робити?» Я відповідав, і це підтвердять оперативні представники Служби безпеки в усій Україні, які були присутні не на одній нашій консультації: «Ви знаєте, у нас є один варіант». Я повторював це в ефірах регіонального телебачення: «Ми маємо вийти і сказати, чого ми вимагаємо, як ми бачимо ці правила». Навіть більше, у нас є підстава: президент обіцяв зміну виборчого законодавства, це записано в Коаліційній угоді, яка підтримувана всіма. Ми просимо: «Давайте це вирішувати не на вулиці». Ми кажемо: «Депутати, любі-дорогі! Візьміть і переведіть цю дискусію у парламентський зал».

Тепер скажіть мені — який був спосіб це зробити? Як гібридний громадський активіст і політик, знаючи Печерські пагорби, я чудово розумів, що якщо не буде масової акції (я підкреслюю: масової і в усій Україні, хоча б у 10–15 містах) і водночас акції сфокусованої, усвідомленої, а не із завезеними Рабіновичем людьми, — нічого не буде. Цю мантру я повторював на кожній зустрічі.

Усіх дуже цікавила внутрішня кухня акції 17 жовтня. Дату ми визначили за місяць до цього, десь 20 вересня, та оголосили її на Майдані. Саакашвілі з'явився за декілька днів після того, як дата була вже визначена. Що важливо зрозуміти? Що ми вісім місяців говорили про те, що хочемо зробити таку акцію. Причому це така дивна форма — протест з вимогою до влади виконати те, що вона обіцяла. Коли я це сказав кореспондентові світового ВВС, вона мене тричі перепитала: чому вийшли люди? Ми вийшли вимагати те, що було обіцяно. Вимагати у влади, бо це обіцянка влади. Це не протест, це форма адвокації, бо інакше реформу не включать до порядку денного. І цинічна правда в тому, що це спрацювало.

Інша справа — як це сприйняли у Верховній Раді. Якою була реакція Парубія? — «Якщо цього вимагає Міхо, я цього ніколи не зроблю». Але ж Міхо там був взагалі ні до чого — він політик. Він прийшов на цю акцію і зрозумів вимоги. Ще й надто, він пообіцяв на погоджувальній раді, що не буде говорити про «вынести казла», а говоритиме про велику політичну реформу — і ця акція тривала півдня. Було прохання: «Включіть у порядок денний...». Як ви пам'ятаєте, там була погоджувальна рада. Що цікаво, одразу включили в порядок денний буквально за півдня. Президент сказав, що він подає, тобто почали реагувати і включили виборчу реформу.

А далі вже почалися інші процеси. І ми до того теж готувалися, бо в громадянському суспільстві є ще одна проблема: ми хочемо, щоб приймалися політичні рішення, а проте самі не хочемо діяти з політиками — по змозі ми не хочемо мати з ними жодних контактів і справ. Ми не хочемо вчиняти спільних акцій. Ще й надто, зверніть увагу: протест, будь-яка масова акція в демократичній країні — це коли держава зобов'язана забезпечити безпеку.

Мене як одного з організаторів звинувачували в тому, що, мовляв: «Хіба ви можете гарантувати безпеку акції?» Такі питання просто шокують: у нас немає таких повноважень і можливостей. В той час я ще не знав про національні дружини, громадських силовиків... Якщо так, ми мали б зробити громадське СБУ.

Ще один момент: чому виникають ці питання? В Україні діють якісь бандитські поняття, як-от «гра з нульовою сумою». У нас вважають, що якщо висунуто вимогу чогось, то одразу погодитися на неї — означає «виявити слабкість». І тому замість того, щоб знімати напруження, його реально посилюють. У наших поняттях, у наших традиціях іти під тиском громадськості, виконувати власні обіцянки неприпустимо — навіть для дуже конструктивної частини суспільства. Якщо ти хочеш якихось змін, тебе просто заганяють у форму зобов'язання — обов'язкової організації масових акцій. Без них нічого не буде. Навіть більше, ти й далі не можеш зупинитися. Бо в нас зараз така ситуація, коли в першому читанні якийсь документ проходить, а потім знову лежить. Мене, наприклад, як практичну людину, яка хоче отримати результат, просто змушують постійно вигадувати ті чи інші больові прийоми, щоб нас таки почули. І це при тому, що ми просимо навіть не справедливості — ми просимо зробити те, що нам обіцяли.

Як політик я справді не розумію, як можна говорити президентові, що він став головою держави заради боротьби з корупцією, і при тому не змінювати політичні правила, які цю корупцію породжують? Як може хтось обстоювати виборчий закон Януковича, який дає змогу будь-кому, хто не має можливості виграти чесно вибори, добрати мажоритарниками. І попри те, що ми нашими соціологічними даними показали, що 37% українців це розуміють та вимагають цього, не припиняються спроби це проігнорувати. Причому тут відсутня дискусія: наша держава навіть не намагається провести якісь консультації, щоб зрозуміти, бо тут просто вимога: створення гідних умов доступу до політики.

Коли люди, які хочуть змін, які налаштовані на діалог, налаштовані на якісь конструктивні зміни, які чіпляються за обіцянки партій чи президента, бачать невиконання обіцянок, вони поставлені в умови, коли їм нічого не залишається окрім того, як радикалізуватися. Чому? Бо немає бажання вдаватися до консультацій. Наша еліта вийшла з правового поля та вже не уявляє, що можуть існувати якісь правила, що поширюються на неї. І люди це підсвідомо розуміють. Наприклад, коли якась «Велика сімка» каже про Антикорупційний суд, то для нас це не є загрозою. Однак коли суспільство вимагає рівних правил — це системна загроза. Умовно кажучи, якщо я Грінів, чи ще хтось, і я розумію, що за європейською системою, тобто справедливою, демократичною, яку підтримує суспільство, БПП вибори не виграє — це боротьба інтересів, але ці інтереси принципово відрізняються від інтересів усього суспільства.

*Людмила Ситніченко
(Інститут філософії НАНУ)*

Справедливість і протести як доступ до влади

Я хочу запитати та внести деякі невеликі корективи. Завдяки панові Рибачуку це стало ще більш очевидним. Маю на увазі основні тези виступу пана Панича. З усією повагою до Аристотеля, думаю, що ми не можемо скористатися лише його визначенням справедливості — воно вже не те що застаріло (буде некоректно так говорити), але життя і сучасні теорії вносять свої корективи. Справедливість, її розгляд, її проблеми неможливі без розгляду проблеми влади. Слід говорити про розподіл не в сенсі «більше—менше» чогось там, на кшталт хліба, а про розподіл можливостей — доступу до влади — ось сучасне доповнення до класичного погляду. Ось про що ми повинні були говорити — про справедливість як можливість доступу громадянина до влади.

Річ у тім, що ідея розподілу матеріальних благ є недостатньою (через супровід її патерналізмом, популізмом, авторитаризмом тощо) для більш адекватного на сьогодні визначення соціальної справедливості. Це вже фактично зазначив Олег Рибачук, вказуючи на зв'язок питання справедливості й довіри до влади, її легітимності. Це, до речі, було забуто кантівською традицією, яка ще домінує у тлумаченні справедливості, а саме, що існує тісний зв'язок моральних норм і легітимності влади. Адже в демократичному суспільстві громадянин — не лише адресат, споживач загальних норм і правил. Він, — і саме про це йдеться у розмові про активний протест, — є їх творцем спільно з іншими людьми. Це важливо зазначити, щоб більш адекватно зрозуміти соціальну справедливість, яка виникає з наших взаємин з іншими. Тож ми мусимо говорити не лише про розподіл благ (які передбачає розподільна справедливість і які є також важливими), а в доповнення справедливості розподілу думати також про інші шляхи здійснення справедливості, яка не є таким собі пирогом, від якого ми маємо якийсь шматок, розміри якого визначає на свій розсуд та чи та людина або ж група людей.

Саме через це в осмисленні проблеми розподілу головний акцент варто зробити на її політичному, владному аспекті. А це, як визнається зараз, є передусім політична проблема. Наприклад, нобелівський лауреат Амартья Сен ясно визначає проблему голоду передусім як політичну проблему. Тут присутній Олег Білий, який вдало висловився у своїй останній книжці із критикою щодо панівного і в нашій політиці уявлення про досягнення соціальної справедливості через популістські обіцянки кращого перерозподілу. Це, зазначає він, породжує патерналістську готовність індивіда передо-ручити іншому власний клопіт за життя, генерує різноманітні фобії, ресентимент, а також жаждобу влади та ідею покарання тих, хто не задовольняє таким патерналістським вимогам.

Тому варто зайвий раз наголосити, що справедливим є той суспільний лад, в якому всі учасники соціальних взаємин визнаються вільними та рів-

ними. І громадяни (у демократичних суспільствах) є як авторами, так і адресатами цього процесу обґрунтування, виправдання власного суспільства. Якщо ж несправедлива, свавільна влада — це влада без довіри до влади, без легітимних засад, то боротьба проти несправедливості є боротьбою саме проти такого стану справ. Оце й живить, зокрема, справедливі громадянські протести.

Олексій Панич: Я коротко відреагую на репліку пані Людмили Ситниченко, яка сказала, що Аристотель застарів, після чого цілком у дусі Аристотеля сказала, що питання справедливості пов'язане з питанням влади. Хто б сперечався? В Аристотеля це — центральний мотив його міркувань про справедливість. Це питання, звісно, не розв'язується окремо від питання влади. Бо справедливість — це питання полісне, а полісне питання — це питання влади. Тому справедливістю і займається політична філософія (політикі філософія). Що стосується процедури. Це було дуже гарне запитання: чи може процедура бути справедливою, більш чи менш справедливою? Відповідь така (знову ж таки не відходячи від Аристотеля): в загальному плані справедливіша та процедура, яка більше забезпечує спільну користь. А коли ми починаємо це наводити на різкість, ми виявляємо, що процедура завжди є до певної міри справедливою і несправедливою, бо будь-яка процедура оцінюється одночасно крізь призму критеріїв «рівним — рівне» і «нерівним — нерівне». Тому ми будь-яку процедуру встановлюємо, і вона є більш чи менш справедливою в одному та в іншому вимірі. І питання полягає в тому, щоб знайти оптимальний компроміс між вимогами справедливості егалітарної і справедливості меритократичної або елітарної.

Роман Кобець (Інститут філософії НАНУ): Чим це визначається?

Олексій Панич: Визначається за згодою сторін, яка може будуватися на принципах гри з нульовою сумою, або на принципах win-win (виграш обох сторін). Як каже тут Володимир Фесенко: взаємне визнання. Так, взаємне визнання і рівне незадоволення сторін

Михайло Чаплига: Мені б хотілося спитати, чи правильно ми розуміємо зміст слів «влада», «справедливість» і т. ін.? Влада — це категорія держслужбовця та право здійснення державно-владних повноважень відповідно до вписаних норм Конституції та законодавства? Чи повинен я як громадський активіст йти до влади й отримувати її через процедуру виборів чи конкурсу? Чи я стаю владою як популярний блогер «анархіст» і буду мати опосередковану присутність у Верховній Раді та вплив на неї (через свій вплив у соціальних мережах) поза всякими виборчими процедурами? От що є влада? І чи отримання влади — це обов'язково через процедури?

Мені здається, що справжня «влада» — це перш за все авторитет та повага. Я можу не мати жодних формальних державно-владних повноважень, проте не лише впливати, але й опосередковано приймати державно-владні рішення. З іншого боку, я можу мати формальні повноваження і не мати жодного реального впливу або знаходитись під впливом або управлінням з боку тих, хто має справжню владу у формі авторитету та поваги з боку

суспільства. Відтак, я не вважаю, що для отримання справжньої влади громадським активістам конче необхідно боротися за формальну владу.

Далі, друге, щодо справедливості. Мені здається, що справедливість — це річ завжди індивідуальна, відносна та егоїстична за своєю суттю. Вона в кожного своя, абсолютно індивідуальна. І третє — стосовно того, що говорять, мовляв, є «штучний» або «неприродний» протест. Я хочу наголосити, що лише щасливі люди однакові у своїй радості, а нещасливі — завжди нещасні по-своєму. І тому, коли економічна ситуація дуже сильно уходить в мінус, падає індекс щастя, люди стають нещасливими, кожен по-своєму, тоді суспільство починає атомізуватися. І тоді дуже просто цим маніпулювати. Завжди знайдеться той, в кого є купа грошей і хто хоче маніпулятивно просувати якусь ідею емоційного протесту. По суті, він буде організувальним началом в атомізованому середовищі й, таким чином, має об'єднати атомізоване суспільство, хоч і в такий схиблений спосіб. І фактично він виконає добру, конструктивну справу, бо саме по собі атомізоване суспільство ніколи не об'єднається в організований процес.

Михайло Свистович
(Громадянський рух «Відсіч»)

Громадський протест — щоб влада почала реагувати на нагальні питання

Я категорично не погоджуюсь з Олексієм Паничем, що протест ad hoc є неконструктивним. Понад те, протест ad hoc є найбільш конструктивним, тому що він спрямований саме на вирішення якоїсь конкретної проблеми, на зміни в суспільстві або недопущення негативних змін. І чимало протестів відбувалися саме ad hoc і або не давали владі щось узурпувати чи зробити гірше, або спонукали її прийняти щось потрібне суспільству. Врешті-решт, наш останній Майдан теж був протестом ad hoc, як реакція на непідписання Угоди про асоціацію. Також не погоджуюся з Ярославом Юрчишиним, що протест — це диктат, а також з Михайлом Чаплигою — що це не адвокація, а суто біль. Нічого подібного. У багатьох випадках протест є саме адвокацією, тому що в цьому випадку тільки протестом можна привернути увагу влади. Я розумію, що спочатку треба написати листа, спробувати домовитись. Але дуже важко домовитись із президентом, головою СБУ, з генеральним прокурором тощо, бо з ними важко зустрітись, щоб поговорити. А протест привертає їхню увагу. Якщо адвокатувати листами, зверненнями, це буде довго, натомість протест привертає увагу ЗМІ та суспільства, актуалізуючи таким чином питання перед тими, кому адресовані його вимоги. (Репліка М. Чаплиги: Але все одно біль, і біль привертає увагу.) Не обов'язково біль. Бо часто це робиться абсолютно без болю... Суто прагматично, щоб привернути увагу. Коли привертається увага, влада починає реагувати. Не завжди, звичайно. Але будь-яка влада так чи інакше дбає про свій рейтинг, тому що треба все одно колись іти на вибори. І будь-яка влада,

якщо бачить, що прикута увага до питання, яке можна вирішити безболісно для якихось її великих інтересів, може піти назустріч. Тому я також не погоджуюся з Олегом Рибачуком, що немає традиції іти назустріч громадськості. Ідуть назустріч громадськості, якщо громадськість піднімає питання, яке має підтримку, наприклад, якоїсь частини народних депутатів. Або ж — великої частини суспільства. Нам от пішли назустріч в питаннях квот на українську пісню на радіо, в питаннях кіно і телебачення, в питаннях чорних списків. Гаразд, це не загрозовано для них, але без протесту вони часто не йдуть на це охоче від самого початку, і навіть на тлі протесту йдуть дуже повільно, зі скрипом. Не йдуть охоче, але йдуть, коли на них тиснеш, коли актуалізуєш це питання, і, особливо, коли є певна підтримка в певній частині влади.

Ярослав Юрчишин

Протест як адвокація і примус

Щоб відреагувати на попередні слова: я не говорив, що протест не є кінцевим етапом адвокації. Я говорив, що протест як процес адвокації не можна розглядати як самий механізм адвокації. Тут я чітко погоджуюсь із тим, що найбільш природним є протест *ad hoc*, коли проблема відчувається. Коли вона настільки гостра, що краще зараз її зупинити, ніж починати переговори — це коштує дешевше для всіх, при тому що це можна цілком чітко пояснити. Наша проблема в тому, що ми незрідка комунікуємо не з тими, хто там, умовно кажучи, готовий комунікувати, а з тими, до кого питання вже донесли інші. Часто питання рівня, скажімо, закону можна вирішити з депутатами, не виходячи на президента, в цілому на парламент і таке інше. А ми дуже часто цього не робимо. Є винятки, коли протест доцільний там, де є дуже болючі для чинної влади питання — для її виживання як влади (не як утворювальної системи, яка розвиває державу, а власне як закритої групи, що хоче банально втримати владу). Це питання виборів, питання судової реформи тощо. За це будуть битися — тут більші, так би мовити, випробування. Інші моменти насправді треба зважувати, такі як «ціна—якість», тобто чи справді варто переносити це на рівень не домовляння, а примушування. І я наголошую — і не думаю, що хтось зможе мені заперечити, — що все це примушування.

Олег Білий

(Інститут філософії НАНУ)

Протест, революція та інтервенція

Я, мабуть, порушу два табу, які було тут оприлюднено, — табу на революцію і табу на посмішку (це тут прозвучало від когось в імперативній формі: не сміятися, оскільки йдеться про дуже серйозний предмет — протести). У мене складається таке враження, що в нашій дискусії йдеться про способи

унормування протесту. Тобто введення протесту в певне законодавче річище. А фактично йдеться про форми державного нагляду і контролю за протестом, зокрема у вигляді правових норм. Прозвучала згадка про право на повстання. До речі, це право записане в кількох конституціях: в американській — у «Біллі про права», французькій — у «Декларації прав людини і громадянина», в Конституції ФРН від 1949 року. Це, по суті, спроби законодавчого унормування протесту. І водночас — це ідеологія, це символічне утвердження цінностей революції (у перших двох випадках), що не має безпосереднього стосунку до самого правозастосування. А у випадку з німецькою конституцією — це лише адаптація до правового поля та ідеології західних країн-переможниць. Мені здається, що найголовніше питання, яке ми маємо сьогодні розглядати, — це незавершеність Революції Гідності. Ми спостерігаємо процес, коли намір створити нові закони наштовхується на системний спротив, й нові закони поглинаються наявним порядком. А що таке «наявний порядок»? Це комплекс уявних інституцій, за умов функціонування яких новий закон не може зазіхнути на внутрішнє корпоративне право і корпоративну солідарність можновладців, у тому числі олігархів, президента, усього чиновницького істеблішменту, — всіх, хто безкарно може порушувати чинне законодавство, зокрема Конституцію. Саме в такий спосіб відбувається поглинання закону наявним порядком. Це поглинання відбувається на різних рівнях. До речі, ми спостерігали це на прикладі політичної долі Єгора Соболева. Ідеться про епізод, коли депутата Соболева «виштовхнули» з посади Голови Комітету з питань запобігання і протидії корупції.

Система та уявні інституції, корпоративна солідарність і т. ін. — все це спрямоване на те, щоб поглинути будь-які нові закони. Через те є підстави говорити, що, зокрема, конкурси, метою яких мало бути відкриті і рівноправне змагання кандидатів, перетворилися на імітаційний фарс, за лаштунками якого квітнуть непотизм і некомпетентність. Через фальшування конкурсів у деяких випадках відбувається збереження або повзуча реставрація інституційних традицій режиму Януковича. Річ у тім, що Революція Гідності не створила нового права, не стала його джерелом. Саме через те, що не було створено нового права, нової системи права, і з'являються химери законодавчого приборкання протесту. А тим часом протест не може бути засадничо унормований, він засадничо не може бути сумирним. І мирний протест може бути лише відкладеною активною дією, бо чим масовішим є такий протест, тим більшу загрозу, в сенсі потенціалу застосування насильства, він у собі несе, і саме тому він є впливовим. Ніколи у діалозі між можновладцями і громадянським суспільством не можна знайти консенсусу.

Мені здається, що шлях, яким ми йдемо в ім'я продуктивного розвитку країни, йдемо під прапором примирення держави і громадянського суспільства, є хибним. Адже демократичний розвиток зовсім не означає примирення з наявним порядком речей і не означає суспільного діалогу під наглядом

держави. Останнім часом також дуже багато звучить спекуляцій, пов'язаних з російською інтервенцією. Мовляв, через те що ми перебуваємо у стані війни, існує загроза суверенітету. У певному сенсі це правильно. Проте майже всі революції стикалися з інтервенцією. Американська, нідерландська, Велика французька революція. Але політичний і соціальний розвиток, часом вельми драматичний, завжди тривав в охоплених революцією країнах. Отже, інтервенція не може бути виправданням реставраційної активності можновладців, приводом для ігнорування соціального запиту на протести або табу на самий протест. І ще одна дуже важлива річ, на яку я хотів би звернути увагу. Це *мем*, який нині поширений у публічному просторі України. Цей *мем* — «корупція». Слід бути свідомими, що ми маємо справу не з певним відхиленням від етичних норм, з випадками порушення законів державними функціонерами чи громадським загалом, — ми маємо справу з деінституціалізацією, деградацією формальних інститутів, що врешті-решт становить загрозу національній безпеці. Річ у тім, що жоден з формальних інститутів на сьогодні повноцінно не функціонує, позаяк за його лаштунками стоять усі вже згадувані уявні інституції — корпоративна солідарність, підмінена функція правоохоронної системи, ієрархізована система «відкатів» як частина її змісту, так званий адміністративний ресурс (телефонне право, економічний шантаж, маніпуляції масовою свідомістю тощо), й усе це як її інструменти. Звідси проростає намір узурпувати владу, аби зробити подвійний інституційний стандарт необоротним. Ми й досі перебуваємо у зоні ризику, адже не реалізовано імперативи Революції Гідності. Річ у тім, що спільнота, яка виникла і сформувалася, самоорганізувалася на Майдані, не створила своєї партії контрвлади.

Наостанок слід наголосити: будь-який протест пов'язаний із громадянським суспільством, але громадянське суспільство тоді є ефективним у протесті, коли існує колективна автономія, коли є міцні й захищені організаційно механізми спротиву та примусу до рівноправного соціального діалогу, на кшталт корпорацій чи гільдій. В іншому разі протести завжди будуть розпорошуватися та врівноважуватися симулякрами й імітаційними перформансами «виконавчої» влади.

Йосип Зісельс

(Конгрес національних громад України)

Протести і національна ідентичність

З того, що було сказано перед цим, мене зацікавила тема автентичності та неавтентичності протесту, але я так і не зрозумів (бо відповіді не було), якими є критерії автентичності чи неавтентичності. І в цьому ж ключі я б хотів отримати відповідь на таке питання: якщо є автентичність чи неавтентичність протесту, то чи є автентичність контрпротестів, антипротестів? Це також у нашому суспільстві дуже важливе питання. Декілька разів пролунала теза про суспільне благо. Мені це трохи дивно, бо

найбільші злочини у ХХ, а, можливо, не тільки у ХХ сторіччі були зроблені під гаслом «суспільного блага». Усі, хто йдуть до влади, особливо до авторитарної, користуються цим гаслом про суспільне благо.

Я хочу запропонувати певну модель, власну, суб'єктивну, яка, можливо, дає частково відповіді на багато запитань, зокрема й на запитання про протести. Це така модель масової ідентичності. Бо, на мій погляд, і потенціал протесту суспільства, і всі інші системні проблеми: корупція, форма державного устрою, структура парламенту, ставлення до влади й до навколишнього середовища, на мій погляд, є похідними від форми та структури колективної ідентичності. Структура суспільства в нас (соціологи не дадуть збрехати) така, що, здається, близько 20% — це досить активна частина, а 80% — пасивна. І це якраз продукт генези ідентичності, яка може пристосуватися до будь-якої системи, до будь-якого порядку, і тільки очікує, хто переможе в тому чи іншому конфлікті, в тому чи іншому протесті, аби тоді приєднатися та пристосуватися до переможців. А ось та активна частина ділиться на ту, що, як казав Євген Бистрицький, автентичну і, можливо, неавтентичну. І відповідно — на протест і антипротест. Вони, ці частини, обидві активні.

Таким чином, те, що називається соціальною інтеграцією, тобто об'єднанням людей навколо певних завдань, проблем, реформ, у нас має двозначну векторність. Частина об'єднується, наприклад, навколо реформи, яка відповідає європейському векторові (назва умовна), частина, на щастя, менша частина, об'єднується навколо того вектора, який є антиєвропейським чи проросійським, чи називайте, як хочете, я ж називаю його «євразійським». І це треба враховувати, бо різниця між цими векторами — це і є рушійна сила нашого суспільства. Зараз вона спрямована на захід — у європейську цивілізацію, але так було, як ви знаєте, не завжди. Будь-яка колективна ідентичність має свою «архітектурну форму» і «цеглини», з яких складається ця форма, і важливим є і те, і те. Тож якщо ми розбираємося, принаймні намагаємося розібратися в цьому і зрозуміти, як формується колективна ідентичність, як вона змінюється з часом, еволюційним чином, тоді ми отримуємо, на мій погляд, відповіді на певні питання, можливо, не на всі, але, зокрема, на ті, що стосуються форми протесту, до якого здатне це суспільство на цьому етапі його розвитку. Наприклад, основні «цеглини» нашого суспільства — це насамперед ті географічні, історичні умови, в яких формувалася Україна і населення України, народ України. Це дуже важливі умови — рельєфні, географічні, кліматичні, що впродовж тисячоріч діють, але історичні умови не менш важливі, тобто спосіб життя, осідлість, наприклад, — це важлива обставина формування ідентичності, на відміну від кочового способу життя. Далі, історія, зокрема 300 років колоніальної залежності. Тобто маємо постколоніальний синдром, і це також дуже важливий чинник нашої ідентичності. І як у разі будь-якого постколоніального синдрому, є певна (невелика) частка людей, які здатні на протест проти коло-

ніальної залежності. Це і козацтво, яке колись було, і наші протести, які ми пам'ятаємо, і ті спроби розбудови державності, які виникали в історії України.

На прикладі еліти це дуже добре зрозуміло. 300 років еліта — байдуже яка: політична, академічна, культурна, інженерна — формувалася якраз під впливом дуже важливого чинника колоніального, коли було дуже мало можливостей для вибору. Здібні люди, які здатні наповнити будь-яку еліту, мали тільки три можливості вибору: протестувати і загинути, або бути викинутим в еміграцію, тобто втратити вплив на свій народ, або просто пристосуватися до умов і продатися імперії. 300 років іде штучна селекція продажу своїх здібностей імперії, пристосування. Завдання колоніальної еліти — утримувати в покорі свій народ і допомагати імперії грабувати його. Що ж ми так дивуємося, що наша еліта сьогодні, коли вже не треба їй працювати на імперію (хоча дехто, можливо, ще працює), і далі грабує (і робить це вона дуже добре, бо привчалися до цього 300 років поспіль). І це дуже важливий аспект ідентичності. Далі, геополітичний аспект. Ми зараз маємо в Україні певний епіцентр одного з аспектів світової модернізації — це розпад останньої імперії. І в цьому є наша схожість з іншими країнами, бо від цієї євразійської імперії відкололися за останні 100 років більш як 10 країн і пішли в європейську цивілізацію — дуже по-різному, але мали певні схожі з нами проблеми. Але наша унікальність за всієї цієї схожості полягає в тому, що вперше в історії безпрецедентно велика (45 мільйонів) православна, слов'янська країна, постколоніальна та посткомуністична намагається відірватися від імперії і просунутися в європейську цивілізацію.

Усе це створює нам певні завдання, які ще не випробувані іншими країнами, які були або меншими, або неправославними, або неслов'янськими. Тож ми повинні шукати оці шляхи. І протест — це одна з форм такої активності, яка просуває нас до Європи, намагаючи цей шлях. Наш Майдан — це дуже автентичний протест. Це дуже відповідна українській сьогоднішній колективній ідентичності, дуже релевантна форма протесту проти свавілля влади. І це не випадковість, бо ми маємо вже третій майдан, і, можливо, ще буде і четвертий, і п'ятий, поки не буде вирішено ті питання, які породжують ці протести. Один з аспектів Майдану — не єдиний і, можливо, не головний, але для мене дуже важливий, — це те, що Майдан є відповіддю, протестом проти намагання з боку влади Януковича і його групи змінити ідентичність українців, повернути нас у євразійське, квазісовецьке минуле. А оскільки ідентичність формується за певними законами, вона має величезну енергетику, бо вона об'єднує всіх людей, хто вже змінив оту стару ідентичність (а таких вже у нас мільйони), тобто це тектонічний процес — величезна енергетика ідентичності. І ми побачили цю пасіонарність, цю енергетику на майданах. Проблема в тому, як конвертувати цю енергетику, цю пасіонарність в еволюційні процеси зміни ідентичності, як створити умови для подальшої зміни ідентичності в обраному напрямі.

Протест можна розглядати ще й у такому аспекті: структура та принципи існування нашої влади — це похідна від домінуючої раніше в нашому суспільстві євразійської ідентичності. За декілька десятиріч ідентичність активної частини суспільства під впливом багатьох чинників суттєво змінилася, це привело і до відповідної, хоча й меншою мірою, ідентичності всього суспільства. Виникла невідповідність між цими двома аспектами суспільства: новою ідентичністю і старою формою влади. Ця невідповідність і породжує енергію протесту, яка є прямо пропорційною обсягові згаданої невідповідності. Згладжується невідповідність — зменшується енергія протесту.

Уявіть, яке величезне, тектонічне завдання стоїть перед нашим суспільством — власними силами змінити колективну ідентичність 45-мільйонної країни, майже самотужки перевиховатися, змінивши набір основних цінностей нашого суспільства від євразійської системи цінностей до європейської.

Далі, здатність до компромісу. Це також є похідною від ідентичності. Це західна риса ідентичності — здатність до компромісу, до переговорів, до поступок, бо компроміси, як ми вже багато разів казали, — це вміння відступити трошки, тобто коли всі трохи не задоволені, але справа йде завдяки цьому компромісові. І умова мирного співіснування двох ідентичностей (Україна поділена на, умовно кажучи, європейську і євразійську ідентичність у різних пропорціях) — це правило: не нав'язувати другій частині суспільства насильно свою ідентичність. Можна жити різним ідентичностям доти, доки ми їх або вони нас не починають штучно і насильницьки змінювати. Це стосується і дій Росії щодо України взагалі, це стосується, до речі, і нас самих, коли ми намагаємося насильно сформувати ідентичність у східній частині, тобто українізувати Донбас. Це також породжує певну енергетику спротиву. На Донбасі, маю впевненість, не всі протести штучні, не всі проплачені. Там є досить ширі люди, які захищають свою євразійську ідентичність, це є фактом. Соціологи, можливо, мені заперечать, а може, й ні.

І зрештою, насильницька форма протесту — радикалізація. Бо будь-який протест має свої закони, зокрема й закономірно передбачає радикалізацію. Це також закономірний етап розвитку протесту. Якщо влада не відступає, не йде на компроміс, не йде на поступки, на вимоги цього колективного протесту, то починається радикалізація. Ми все це бачили на власні очі на Майдані, який майже три місяці був мирним, але потім почав швидко радикалізуватися, і дійшло до збройного протистояння. Нам дуже важливо зрозуміти це. То не щось штучне, привнесене, то закон перетворення мирної енергетики Майдану в радикальний етап, коли влада не поступається.

Можливо, це і є право на повстання. Існує така собі Гарвардська школа переговорів, яка вчить, що конфлікт (а протест є продовженням конфлікту, якщо він не погашений) радикалізується, якщо адвокація не допомогла його нейтралізувати — це вже детерміновано. Ця сама Гарвардська школа, в якій ще треба вчитися антикризових способів поведінки, дуже добре проявила себе у 70-ті роки минулого сторіччя на Близькому Сході. Так, 1977

року було встановлено мир між Єгиптом і Ізраїлем, коли визначалася сфера інтересів двох сторін. Якщо вони десь хоч трохи перетинаються, туди і слід звернутися й акцентувати увагу, бо це якраз і є гра не з нульовою сумою, бо виграють обидві сторони. Для Ізраїлю було важливо відсунути кордон, щоб не було загрози існуванню країни, натомість для єгиптян було важливо повернути Синайський півострів. І це було зроблено завдяки Гарвардській школі. Півострів повернули Єгиптові, але демілітаризованим, і це задовольнило обидві сторони. Якщо ми в кожному конфлікті будемо намагатися шукати ось такі засоби переговорів, для цього треба мати критичну масу європейськи налаштованих людей, здатних до компромісу.

Репліка з аудиторії: Є до Вас таке запитання. Як бути нам з таким фактом? Ви говорили про Донбас. До 1928 року 95% шкіл були українськими на Донбасі. Візьмемо етнічний склад: в етнічному складі до 28-го, відповідно, переважали українці. Після 28-го внаслідок Голодомору, а потім свідомої політики індустріалізації етнічний склад почав радикально змінюватися. І хіба це, вся ця історія може служити підставою для того, щоб враховувати особливості цієї території чи, скажімо, сприймати її як особливий анклав? Цей анклав був створений фактично штучно — політикою російської та радянської імперії. Тепер же ми мусимо, значить, легалізувати — історично легалізувати — цей анклав і відповідним чином ставитись до нього як до окремішності. Отут є, для мене принаймні, запитання. Я не знаю відповіді.

Йосип Зісельс: Я нічого не казав про легалізацію анклавів. Я казав про те, що коли ми не враховуємо колективної ідентичності частини нашого суспільства, це породжує ще один конфлікт, який треба все одно вирішувати нашому суспільству. Те, про що ви кажете, добре відомо, але то було насилля з боку совєцької влади, більшовиків, які згвалтували величезний народ, змінили — насиллям і брехнею, пропагандою — його ідентичність і утримували це протягом трьох генерацій. От що я вам скажу: Західна Німеччина — дуже потужна країна, яка вже впродовж 26 років «перетравлює» Східну Німеччину, яка тільки 50 років була під «вегетаріанською» формою комунізму, — тож Західна Німеччина досі має великі проблеми. Це дуже важко, це дуже тяжке завдання! І ми повинні це враховувати. Нічого випадкового немає. Це все об'єктивні боки нашого життя, які треба брати до уваги. Я звертався тільки до цього, а не до легалізації анклавів..

Роман Кобець
(Інститут філософії НАНУ)
**Громадський протест і дилеми
державної політики (public policy)**

Тут багато чого сьогодні було сказано, і хотілося б на багато що прореагувати. Але я, мабуть, поговорю трохи про інше, про те, чого не обговорювали. Я сказав би так: протест є неунікненна соціально-політична необхідність, з якою ми маємо справу. Теза, яку я обстоюватиму,

полягає в дуже простому твердженні: ми будемо вимушені мати справу з протестами ще довгий період часу. Це пояснюється тим, що ми перебуваємо посеред складного історичного трансформаційного процесу переходу між суттєво відмінними уявленнями про природу держави. Точніше, ми переходимо від певної русоїстської парадигми держави через Марксове її розуміння до її гегелівського тлумачення. Спробую пояснити, що я маю на увазі.

Русоїстське уявлення про державу базується на уявленні про спільну волю, про гомогенність інтересу, що об'єднує націю. Звідси протягом 1990-х років нас не полишала туга за національною ідеєю і тривали нескінченні пошуки цієї омріяної національної ідеї, яка має всіх об'єднати. З цієї точки зору, будь-яка розбіжність у поглядах між громадянами виглядає як інерідність, зрадництво, як відступ від первинної цілісності та органічної єдності. Ця романтична ідея довгі роки в нас поєднувалася із поширенням марксистського розуміння держави. Завдяки марксизмові в суспільній свідомості відбулася легалізація розбіжності інтересів. Марксистська парадигма держави була досить простою, але вона глибоко пустила своє коріння і в межах мислення вже пострадянської України. І полягає вона саме в тому, що держава є формою панування однієї частини суспільства над іншою. Тут вже немає гомогенного інтересу, тут є ті, хто прийшов до влади, переможці, або, словами пісні популярної свого часу групи «АББА»: «The winners take it all», тобто: «Переможці отримують все», і мають змогу необмежено нав'язувати свою волю як панівну через законодавство. Певною мірою в цій парадигмі було сформовано: 1) поняття «народу» як такого, що протиставляється «державі»; 2) уявлення про «інтелігенцію» як соціально-відповідальну частину народу, яка протистоїть цьому свавіллю, тиску; 3) правозахисна парадигма сприйняття дійсності — суспільство має захиститися від деспотії, інститутів влади й т. ін. І, найголовніше, це призвело до того загальнопоширеного уявлення, що в демократичній Україні головне — виграти вибори, отримати бажану більшість — 226 голосів, а там — хоч трава не росте: у нас більшість, — ми нав'яжемо свою думку, ми через норму закону когось до чогось примусимо. Саме цим пояснюється та законотворча манія, яка домінує в сучасній Україні... Особисто мені як спеціалістові з аналізу політики завжди було цікавим питання: чому всі інструменти державної політики зведені до закону? Відповідь шукайте у цій парадигмі: закон — форма примусу, коли ви можете когось примусити щось робити.

Однак ми поступово переходимо до гегелівського розуміння держави. Держава — це майданчик для примирення суперечностей. У суспільстві існує множина різних інтересів, які є суперечливими між собою. Гегель вважав, що взагалі держава має існувати тільки задля того, щоб суспільство не «рознесло саме себе». Тобто конфлікт між корпоративними груповими інтересами настільки сильний, що він завжди загрожує громадському мирові й ставить під сумнів можливість мирного співжиття громадян. Виходячи з такого розуміння «поліцейсько-охоронної функції держави» щодо множин-

ності та взаємного поборювання організованих груп інтересів ми усвідомлюємо, що держава Україна не готова до виконання такої функції.

З одного боку, не готові органи влади, бо вони не знають, як працювати з різними інтересами. На Заході та в демократичних урядах по всьому світові випрацьовано культуру того, що називають там «stakeholder consultations» («консультації із заінтересованими сторонами») у процесі розроблення державної політики. Якщо всі етапи цього процесу — від аналізу проблеми до перегляду чинної політики — відбуваються з урахуванням думки тих, на кого це рішення впливає, — це технології управлінські. Але насправді вони дуже важливі, оскільки дають можливість бути почутими на кожному етапі різними групам, на які ці рішення органів влади впливають, аби інтереси цих груп були враховані. В Україні ж на 27-му році незалежності лише починають всерйоз замислюватися над запровадженням таких технологій.

З іншого боку, в нас немає готовності і з боку суспільства до такого діалогу. Чому? Тому що ми як суспільство масштабно, гостро переживаємо кризу легітимності. У нас панує стійка «презумпція недовіри» до тих, кого хтось представляє в переговорному процесі, з боку тих, кого він представляє. Ми можемо згадати обидва майдани: «Податковий Майдан» 2010-го року, де не було лідерів. Це поставило під сумнів проведення переговорів та пошук погодження. Як риторично запитував тодішній Прем'єр-міністр Микола Азаров: «З ким вести переговори?» Постійно відтворювалась ситуація, коли досягнуті домовленості дезавуювалися протягом 1–2 годин, коли перемовну делегацію від учасників податкового майдану делегітимували настрої, артикульовувані одним з його учасників так: «Ну, вони там свої “вопросы порешали”... А от наші залишилися...» І така криза довіри призводить до того, що інших форм тиску на своїх представників, крім протесту — мовляв, «виконуйте власні обіцянки!», як казав пан Рибачук, — і не існує. Тому ця форма, якщо завгодно, участі різних корпорацій, у вирішенні державних питань набуває зрештою патологічної форми. Бо протест — це не «школа громадської активності», як казав Єгор Соболев. А це, до речі, визначення громадських організацій, яке дав свого часу Алекс де Токвіль, коли спостерігав за американським громадянським суспільством.

Та аж ніяк. Протести — це патологічна форма участі в державному житті, це знак неспрацьовування тих каналів, які в нормальному суспільстві справно функціують. І нам ще треба роздивитися цю процедурну проблему. От чому я й питаю пана Панича про «справедливу процедуру». Адже в нас ще немає відпрацьованих каналів комунікації між тими, хто розробляє рішення, і тими, на кого вони впливають, і водночас є гігантська недовіра суспільства до своїх представників, які мають нібито це право зреалізувати. Тому з огляду на це, на жаль, неважко спрогнозувати, що протести у найближчому майбутньому будуть лише множитися. Питання в тому, які це може мати наслідки: або вони по-гегелівськи «рознесуть державу вщерт» і остаточно, або ми почнемо думати над процедурами, над тим, як амортизувати, як

каналізувати, як раціоналізувати процес, що за своєю суттю є «дисенсусним». Адже, схоже, в Україні громадська думка вже погодилася з тим, що суспільство не консенсусне, а дисенсусне. І ми маємо це розуміти і виявляти відмінність інтересів, поважати їх і вчитися з ними працювати у повсякденному політичному житті.

Євген Головаха

Соціальні протести в Україні: від охлократії до ефективної демократії

Сьогодні відбулася цікава дискусія, яка охопила різні точки зору — філософські, політичні і політологічні; мабуть, дійшла черга до соціологічного бачення. Бо ця тематика є дуже важливою для соціології, яка виробила два протилежні за змістом і спрямованістю підходи до розуміння соціального протесту як рушійної сили суспільних змін.

По-перше, це структурно-функціоналістський підхід, який і досі існує у вигляді неофункціоналізму. Він побудований на тому, що соціальний протест свідчить насамперед про дисфункції у певній соціальній системі. У будь-яких спільнотах можуть виникати невдоволення та масовий протест. І не тільки тому, що його дозволили Лок і навіть Гобс. Це природне явище. Так діти протестують проти сваволі батьків, так навіть у тваринних зграях молодь протестує проти узурпації влади альфа-самцями. Все це є, і це природно. Соціологи це добре розуміють, і ніхто не вважає, що цього можна взагалі уникнути. Уникнути неможливо. А от проблема в тому, як до цього ставитися. Функціоналіст вважає, що це ексцес, природний, але ексцес, якому треба запобігати мірою можливості та обмежувати його, якщо він виникає. Якщо влада погано виконує свої функції, виникає дисбаланс, і саме влада відповідальна за те, щоб усе це гармонізувати. А якщо не робить цього, то буде протест, і нікуди не дінешся.

Протилежний підхід — конфліктологічний. До речі, його засновником є Карл Маркс. Тобто протест — це двигун соціального прогресу, і без нього ніколи нічого не зміниться. І тут серед присутніх є представники і першої, і другої точки зору. Не випадково ми з Єгором Соболевим сіли навпроти один одного, бо він представник саме конфліктологічної точки зору. Її сьогодні поділяють на сучасному Заході дуже багато визнаних і зовсім не марксистських мислителів, які саме у протестних рухах бачать перспективу конструктивних суспільних змін. Але для цього, як справедливо зауважив у своєму виступі Євген Бистрицький, протест має бути конструктивним.

Оці дві точки зору досі достатньо впливові, і завжди точаться дискусії: запобігати протестам чи їх, навпаки, стимулювати і спрямовувати у конструктивному напрямі. Останній підхід потребує чіткого визначення конструктивності (або деструктивності) соціального протесту.

Критерій дуже важливий. І я свій запропоную. Завжди є суб'єкти соціального протесту. Їх, на мій погляд, є три можливі. А проти чого — це зрозуміло. Проти влади. Тож перший суб'єкт — це маси. Це доіндустріальний

суб'єкт соціального протесту. Наприклад, холерний бунт — це теж протест, теж нібито «конструктивний» з точки зору постраждалих від антисанітарії. А що? Травлять народ оці лікарі під егідою влади. Або ж лудизм — класичний приклад доіндустріального масового протесту. Другий суб'єкт — це політичні партії, це те, до чого дійшли в індустріальному суспільстві. Йдеться про тих, хто має очолювати опозицію. Ви самі знаєте — Маркс, Ленін: от, ми створимо таку партію... І третій суб'єкт — це громадянське суспільство. Це вже постіндустріальний суб'єкт. Все це потроху є в усі часи, але я кажу про доміную. Якесь партії були і в доіндустріальну епоху, і громадські організації були в індустріальну епоху тощо.

Біда України в чому? Справа в тім, що у нас є історичний досвід охлократії, традиції якої закладалися ще в часи козацької воєнної демократії. І цей досвід і досі підживлює масові протести. Але, все ж таки зараз не традиційна епоха, а епоха постіндустріальна. І ми бачимо партії, які охоче тягнуться до влади, але неефективні як суб'єкти конструктивного протесту. Потроху цю функцію перебирає на себе громадянське суспільство. Але оскільки воно слабе, оскільки воно розпорошене і в нього немає такої потужної ролі в суспільстві, як на Заході, де все ж таки існує ефективна демократія, то ми вирішуємо наші проблеми шляхом охлократії. Звідси — останній Майдан. Хто в нас лідер? Вони, самі люди на Майдані, які не хотіли бути суб'єктом. Так хтось мав очолити це. А їм кажуть — ви, маси, ви у нас лідери. Що ж робити в такій ситуації?

І функціоналісти, і конфліктологи сходяться на тому, що є конструктивний шлях вирішення цих проблем. Це так звана інституціалізація конфліктів і протестів. Якщо їм надати чітких інституційних ознак, вони стають, за визначенням, конструктивними, бо інтереси невдоволених владою соціальних груп починають захищати інституційно визначені громадські організації як легітимні суб'єкти протестної активності. Тому в наших умовах ми маємо — ми ж тут філософи і громадські діячі — закликати до використання всіх форм та засобів інституціалізації конфліктів.

Їх вже багато вироблено у світі — технологій інституціалізації конфліктів. Вироблені потужні технології розвитку консенсусної культури. Ось я до чого закликаю. У нас ще досі переважає конфліктна культура розв'язання суспільних проблем. Але є вже і впливова консенсусна культура. Вона запроваджується в Євросоюзі, так чи так, проте вона там працює. Оскільки санкції з Росії не знімають, хоча плачуть, стогнуть, проте не знімають. А для цього потрібен консенсус, а не більшість голосів. Вони тримаються. Саме тому, що певні ознаки консенсусної культури є. Ми маємо пропагувати саме консенсусну культуру розв'язання усіх конфліктних ситуацій. І якщо виникає спонтанний, стихійний — будь-який соціальний — протест, ми маємо вносити саме цю конструктивну складову в процес його розгортання. Треба навчити консенсусній культурі спілкування з громадянським суспільством і ту владу, яку теж не треба демонізувати, враховуючи її витоки

з індустріального і навіть традиційного суспільства. І самим треба вчитися. Це, на мою думку, завдання саме суспільствознавців, до яких ми, філософи та соціологи, належимо.

Михайло Свистович

Етичні виміри протесту

У розмові про протест не варто вживати слова «повинен бути». Чому він повинен? Протест взагалі нічого нікому не повинен, люди мають право на будь-які, навіть нечесні та абсурдні протести. Єдине, що, з точки зору закону, протест повинен бути мирним, згідно зі статтею 39 Конституції. Хоча і тут можна сказати, що є право на повстання. Далі. Протест не повинен бути ксенофобним, закликати до дискримінації тощо. У всьому іншому протест може бути і повинен бути таким, як того захочуть протестувальники. Тобто вони мають право. Мають право вимагати перефарбування цього будинку у фіолетовий колір, мають право вийти й вимагати поставити директором цього інституту продавця з кіоску біля цього будинку і так далі. Тобто всі на все мають право, право на будь-які протести. Тому я буду говорити не з огляду на те, якими повинні бути протести, а якими я б хотів їх бачити.

Я хотів би бачити наші протести, особливо в наших специфічних умовах, — тобто в умовах зовнішньої агресії і такого сусіда, який постійно хоче нас загарбати, постійно загрожує і не відмовляється від цієї ідеї, — по-перше, конструктивними, щоб вони були спрямовані справді на якусь зміну, а не протест заради протесту, заради піару політичних облич, заради знищення конкурента тощо. Я хотів би бачити наші протести чесними, щоб протестувальники, коли протестують навіть проти злочинної влади, звинувачували цю владу в тому, в чому вона винна, а не демонізували її навмисно, аби зібрати якнайбільше людей. Тому що це породжує істеричні настрої в суспільстві. На жаль, деякі люди вірять декому з популістів; люди «заводяться», коли чують радикальні звинувачення. І це штовхає цих людей на такі вчинки, коли все виходить з-під контролю, й навіть організатори протесту не можуть загнати процес назад в рамки запланованого ними протесту. Я хотів би бачити протести не тими «кілерськими», коли відбувається просто знищення свого опонента у будь-який спосіб. Бо це закладає певну етику протесту, і потім ця етика обернеться проти тих, хто змінить цю владу. Тобто їхні опоненти будуть так само вчиняти і з ними. Це глухий кут, це бумеранг, від якого постраждають усі, навіть ті, хто сьогодні виграє. Я хотів би бачити протести не деструктивними, в тому сенсі, що вони мають відмовитись від плану повалення влади. Тому що повалення влади може стати поваленням України. Ми бачили, що було після цього Майдану. Коли «прогресивна громадськість» з автоматами в кожному кутку встановлювала свою «справедливість», в т.ч. матеріальну для самих себе. І це при тому, що суспільство тоді ще не було так розхитане. Це було вперше, люди ще боялися і мали якісь

запобіжники. Повалення влади має відбуватися, на мою думку, тільки в одному випадку — якщо влада просто зрадила. От якщо, наприклад, завтра влада оголошує, що Україна припиняє існування, приєднується до Росії або входить до Митного союзу, і щось таке. Тобто якщо влада явно намагається змінити нашу ідентичність. В інших випадках краще все ж таки дочекатися виборів, а до них пропагувати своє і критикувати владу.

Також я б хотів, щоб політичні протести не були егоїстичними. Економічні протести можливі й егоїстичні — коли люди виступають за якісь свої інтереси, підприємці вимагають зменшення податків, фермери вимагають дотацій, це нормально. Політичні ж протести не мають бути егоїстичними, коли політичні партії роблять їх задля того, щоб здобути просто рейтинг і отримати на 10 депутатів у наступній Верховній Раді більше. Тому що це, знову ж таки, може обернутися проти них самих. Ведучи боротьбу в якомусь одному сегменті електорату з тими, хто на цей електорат також претендує, вони можуть привести до влади ті сили, проти яких вони боролися, тобто вони матимуть не десять, а двадцять відсотків, але отримають країну, де шістдесят відсотків матимуть саме ті сили, проти яких вони боролись на Майдані.

А ще я хотів би бачити протести відповідальними. Протестувальники мають передбачати наслідки своїх дій — у що це може вилитись і чим це може закінчитися, попри навіть їхнє бажання. Тому що протест, особливо в наших умовах, коли кожна кухарка вважає, що вже вміє і хоче керувати державою, може вилитись в дуже нехороші речі, які вдарять і по тих самих протестувальниках, і по всій Україні в цілому.

*Ірина Бекешкіна
(БФ «Демократичні ініціативи»
ім. І. Кучеріва, Інститут соціології НАНУ)*

Соціальні протести: коли й чому?

Загалом соціальні протести — невіддільна частина демократії. Ральф Дарендорф, один з класиків конфліктологічної парадигми, писав, що демократія являє собою спосіб жити в конфлікті. У розвинених демократіях вироблено механізми стосовно того, як узгоджувати ці конфлікти, які неминуче виникають через різноманіття і суперечливість інтересів різних соціальних груп у суспільстві. Проте ці механізми не завжди спрацьовують оперативну, і тоді незадоволені інтереси виплескуються на вулиці у вигляді всіляких протестних акцій. У розвинених демократіях протести, як правило, носять мирний характер (хоч іноді трапляються й ексцеси, які жорстко блокуються поліцією). Форми протестів бувають різними, не завжди це звичні вуличні мітинги. Так, свого часу (я тоді була на стажуванні в Парижі) працівники Лувру, протестуючи проти недофінансування музею, влаштували у неділю безкоштовний вхід для всіх охочих, які, звичайно, підтримали акцію і підписали відповідні звернення до уряду.

Якщо механізми інституціалізації конфліктів не спрацьовують або їх не існує взагалі, протести можуть набути масового характеру революцій. Я свого часу дала таке визначення революції — революції виникають там і тоді, де і коли не спрацьовують механізми демократії.

Протести можуть виконувати як позитивну, так і негативну роль. Будь-яка система тяжіє до самоконсервації. Тому їй слід час від часу «підштовхувати», стимулюючи до руху, до розвитку. Зрештою, сучасна розвинена демократія і сформувалася як результат постійного «підштовхування» протестами: варто згадати боротьбу за права жінок, загальне виборче право, свободу слова, з недавнього — виступи за права осіб нетрадиційної сексуальної орієнтації.

В Україні демократія перебуває у стадії становлення, можна сказати, є «недорозвиненою». Тому й механізми інституціалізації конфліктів розвинені явно недостатньо. І хоча Україна по праву може вважатися електоральною демократією, партії, які загалом є основними суб'єктами вираження різноспрямованих суспільних інтересів, у більшості своїй є інструментом вираження та реалізації інтересів фінансово-олігархічних груп.

Оскільки у державі не усталені інституційні механізми реагування на проблеми, що постійно виникають і не вирішуються, невдоволення людей виливається у вуличні протести. Загалом слід сказати, що готовність до протестів в Україні була і є досить високою впродовж усіх років незалежності. А дві революції протягом десяти років — це показник явної недосконалості демократичної системи України.

Як до соціолога, вочевидь, виникає питання: а чи можна прогнозувати, зокрема, соціологічними методами, коли протести набудуть масового характеру і, особливо, коли вони перетворяться на революцію?

Для виявлення можливого зв'язку між протестними настроями і реальними протестами звернімося до моніторингу Інституту соціології НАН України, де ці питання присутні з 1998 року. Розгляд динаміки готовності людей брати участь у протестах показує досить парадоксальні результати. Найвищий рівень готовності до вияву протесту припав на 1998 рік, коли економіка опустилася на дно й зарплати не виплачували іноді впродовж року. У цей рік 37% опитаних вважали, що в країні цілком можливі масові виступи населення, а 35% висловили готовність брати особисто участь у цих акціях. Ці дані щодо готовності до протестів добре корелюють і з іншим показником з моніторингу — Індексом дестабілізаційного протестного потенціалу (ІДПП), який розробила Наталія Паніна і який обчислювався на підставі як даних опитувань, так і експертних оцінок. У 1998-му ІДПП становив 4,2 бала (при «критичній точці», визначеній у 4,4 бала). Вимірюваний у Моніторингу на основі 20 запитань Інтегральний рівень соціального самопочуття (ІСС) у 1998 році теж був найнижчим за всі роки вимірювання — 33,7 бала (при середньому значенні 40 балів). Довіра до президента — 10%, до Верховної Ради та уряду — 7%. Отже, здавалося б, наявна «революційна

ситуація» — «життя нестерпне, влада негідна». Проте чи були в той рік масові протестні акції? Локальні, особливо проти невивлати зарплат — так, були, масштабних не було.

А от у 2004 році, напередодні Помаранчевої революції, показники, які можуть засвідчувати протестні настрої, були аж ніяк не максимальними. Економіка йшла вгору, Індекс соціального самопочуття зріс і становив 37,3 бала, а Індекс дестабілізаційного протестного потенціалу, навпаки, впав у півтора рази — до 2,6 бала. Можливість масових виступів населення весною 2004 року вважали імовірною 22% населення, а ще 28% були готові взяти участь у цих акціях.

Отже, усі соціологічні показники, які могли засвідчити імовірність виникнення масових протестів, 2004 року були істотно нижчими, ніж у 1998-му.

Так само і напередодні Революції Гідності: протестні настрої влітку 2013 року були найнижчими за увесь час опитувань: 20% населення припускали можливість масових виступів і 22% висловлювали готовність особисто взяти участь у цих акціях. Проте вибухнуло. А от взимку 2015 року, коли рухнула гривня і готовність людей брати участь у протестах сягнула 40%, масових виступів не сталося. Чому? Тому що для масових протестів, окрім відповідних настроїв населення, потрібні ще додаткові умови.

Перша умова — це масовий емоційний вибух, обурення, яке виштовхує людей на вулицю. Так було після фальсифікації виборів у 2004 році, коли люди зрозуміли, що далі вільних виборів вже не буде, що Янукович, як Путін — вже назавжди. У 2013 році — це побиття студентів, яке трансливалося по всіх телеканалах, трансливалося олігархами, яких не влаштовувала перспектива мати як очільника Януковича із його бандою.

Друга умова (і тут, може, зі мною будуть сперечатися) — це лідери, яким довіряють. Що стосується Помаранчевої революції, це очевидно — безумовний лідер — Ющенко. З Революцією Гідності це не очевидно, але і там були локальні лідери з громадського середовища. Та й до політиків, які виступали на Майдані, довіра була дуже високою. У грудні 2013 року у Кличка було 50% довіри серед усього населення, у Яценюка — 45%, у Порошенка — 37%, у Тягнибока — 35%. А серед тих, хто підтримував Майдан (50% населення), довіра до цих лідерів була майже повною.

Нарешті, третя необхідна умова — люди повинні чітко уявляти, а що ж буде в результаті їхніх протестів. Що стосується Помаранчевої революції, чесно кажучи, хотіли Ющенко, хоча вимагали чесних виборів, але, насправді, хотіли Ющенко: «Ю-щен-ко, Ю-щен-ко!...»

Що стосується Революції Гідності — хотіли, щоб пішов Янукович. Хоч би що там говорили, люди хотіли, щоб Янукович пішов, і щоб інша, європейська влада прийшла. Тобто бачили, що буде в результаті, і були лідери, готові прийти на зміну «януковичам», люди, яким дуже довіряли. І це справді зреалізувалося в результатах наступних після Революції виборів.

Чи наявні ці три умови зараз? Думаю, поки що ні. Що стосується протестних настроїв, вони не на найвищому рівні, але це не так важливо. Я вважаю, що 20% протестного потенціалу стабільно (а нижче у нас не падало) — це високий рівень. Тому що в обох революціях брали участь 15% населення, враховуючи й тих, хто туди хлібчик підносив і все таке інше. Отож 20% — це більше як досить. Але чи була і чи є якась подія, яка разом обурила б значну частину суспільства? Поки немає. А лідери, що мають довіру? Подивіться наше останнє грудневе опитування — взагалі немає жодного лідера, який мав би позитивний баланс довіри. І головне — а що буде далі внаслідок протестів? Ці підуть з влади, а хто замість них? В інших вже теж немає підтримки. Якщо лідер президентських виборчих перегонів має 11% (від усього населення), а решта — ще менше, то чи варто піднімати революцію заради зміни влади? Зрештою, чергові вибори вже не за горами.

Отже, начебто поки що умов для появи масових протестів немає. Хоча це не означає, що вони не можуть з'явитися несподівано (як це було напередодні двох попередніх революцій).

Єдиний надійний запобіжник революцій — це розвиток демократичних механізмів, які б давали змогу своєчасно реагувати на проблеми, на потреби, на невдоволення людей, Але це довга розмова — про те, що являє собою сучасна демократія в Україні і чому вона — «недемократія»

Єгор Соболєв: У мене було запитання до пана Євгена Головахи. Ми теж насправді відчуваємо, що є три України, які живуть на одній території, просто в різних століттях. Є Україна часів Київської Русі. І вона, мені здається, найбільш численна. Вона не зазнала ніякої індустріалізації, вона й досі живе тими самими законами і тими самими міфами. Далі — є Україна індустріальна, і є найбільш улюблена нами і найменш численна — постіндустріальна. Ми її обожнюємо, але електорально не можемо розгледіти. І ви не можете розгледіти. Це ті, кого дуже-дуже мало... І тут виникає головне питання, якщо ми говоримо про те, як нам далі творити нашу державу: що може всі ці три України повести вперед? Тому що ви правильно сказали, громадські організації — це чудово, але для малесенької частини населення. А для оцих 60 відсотків? Завважте, я не відстоюю протести, я говорю, що для оцих 60 відсотків, які живуть у Київській Русі, їм треба прищепити культуру протестів, щоб вони знали, що є інші форми організації суспільства, окрім «князь і холопи».

Далі. Є частина суспільства, яка використовує партії як спосіб трансляції своїх інтересів, але вона теж малочисельна, і партії ці неефективні.

Як бачите, є питання, що може всі ці три історичні епохи, що поєдналися в одній державі в один час, повести вперед?

Євген Головаха: Я одразу хочу сказати, що головна надія на Захід. На зовнішній контроль над нашою владою. До цього контролю має приєднуватися та частина суспільства, яка дійсно живе не в традиційному і не в індустріальному, а в постіндустріальному світі, а її лідери мають пояснювати

суспільству конструктивність своєї позиції. Розумієте, щодо лідерів сучасного політичного протесту є певні сумніви у багатьох людей. Я знаю, як Єгора Соболева багато хто сприймає. Як демона революції, мовляв, «він бігає з прапором і всіх б'є». (Ну, є ще Парасюк, та він б'є ногами, то ексцес. Він ще неосвічена людина зовсім.) Тож я маю на увазі, що справжні лідери громадянського суспільства мають бути в постійному діалозі з усіма громадянами, навіть якщо їхня ідеологічна позиція суперечить сучасним вимогам демократичного транзиту держави й суспільства. Те, що я зараз почув від Єгора Соболева — зупиняти насильство з обох сторін на протестних акціях — із цим я беззаперечно погоджуюсь. Але це мають зрозуміти не тільки учасники філософських зібрань, але й насамперед пересічні люди. Ціль громадянського суспільства, його лідерів не в тому, щоб роздмухати чергову ворожнечу, а в тому, щоб зробити суспільний діалог (навіть у формі соціального протесту) конструктивним, базованим на консенсусній культурі спілкування. Ви, громадські діячі, повинні, і ми, суспільствознавці, яких тисячі, ба й десятки тисяч, повинні постійно бути в конструктивному діалозі з невдоволеними громадянами, якщо хочемо, щоби соціальний протест був конструктивним.

Євген Бистрицький: Тут вже давали позитивну оцінку нашій дискусії. На правах модератора та одного з організаторів цього круглого столу я хочу додати кілька зауважень чи висновків, що стосуються діалогу між, з одного боку, представниками академічної спільноти, а з іншого — громадськими діячами, громадськими активістами. Від самого початку ми намагалися запросити різних учасників та спрямовувати дискусію так, щоб дійти до певної, безумовної суті питання про протести — їхньої ролі та значення у демократичних суспільствах, в Україні зокрема, їхнього мотиваційного осердя, виявлення можливих критеріїв оцінки їх на «справжність» та «штучність», їхніх правди та неправди, етики та, побіжно, естетики, соціології та історії. Ми, хоча й частково, досягли цього. Читачеві краще судити про наш намір і його виконання. Єдине, що я маю додати тут, — це той ясний результат проведеної дискусії, підсумок, який можна підбити в такий спосіб. Будь-яка розмова у рамках політичних реалій, а протест — це, насамперед, політичне явище, що спрямоване на прояв колективного незадоволення наявними стандартами та нормами, які регулюють суспільні відносини та стосунки громадян і державних інституцій, — наштовхується на опір повної раціоналізації, об'єктивізації предмета, про який точиться дискусія, суперечка. Наштовхується на опір вже наперед виробленої — явно чи неявно, свідомо чи несвідомо — позиції того чи того учасника дискусії. У цьому полягає і складність, і глибина як дискусії на політичні теми зокрема, так і політичної філософії загалом. Я думаю, що якраз наш круглий стіл поряд із розмовою про проблему протестів також досить ясно виявив її сутнісний вимір — світоглядні, політичні позиції, які лежать в підґрунті різних поглядів на феномен громадських протестів, — власне те, що обов'язково треба брати до уваги.

Учасники дискусії

Бистрицький, Євген (модератор) — Інститут філософії НАН України

Бекешикіна, Ірина — БФ «Демократичні ініціативи» ім. І. Кучеріва, Інститут соціології НАН України

Білий, Олег — Інститут філософії НАН України

Головаха, Євген — Інститут соціології НАН України

Зісельс, Йосип — Конгрес національних громад України

Кобець, Роман — Інститут філософії НАН України

Панич, Олексій — філософ, перекладач, громадський діяч, НВО «Дух і літера»

Пролєсєв, Сергій — Інститут філософії НАН України

Рибачук, Олег — політик, громадський діяч, голова ГО «Центр UA»

Свистович, Михайло — Громадянський рух «Відсіч»

Семиволос, Ігор — Інститут сходознавства НАН України, Центр близькосхідних досліджень

Ситніченко, Людмила — Інститут філософії НАН України

Соболев, Єгор — народний депутат України

Фесенко, Володимир — Центр прикладних політичних досліджень «Пента»

Чаплига, Михайло — представник Уповноваженого ВР України з прав людини

Юрчишин, Ярослав — ГО «Transparency International Україна»
